DOI No: <http://dx.doi.org/10.29228/Joh41791>

Makale Türü: Araştırma makalesi
Geliş Tarihi: 16.02.2020
Kabul Tarihi: 02.03.2020
On-line Yayın: 30.04.2020

Article Type: Research article
Submitted: 16.02.2020
Accepted: 02.03.2020
Published Online: 30.04.2020

Atıf Bilgisi / Reference Information

Dervişoğlu, N. (2020). Sâvî'nin Hâşîye Alâ Tefsîri'l-Celâleyn Adlı Eserinde Tasavvufî Boyut. *Journal of History School*, 45, 1275-1311.

SÂVÎ'NİN HÂŞİYE ALÂ TEFSÎRÎ'L-CELÂLEYN ADLI ESERİNDE TASAVVUFÎ BOYUT

Nihad Dervişoğlu¹

Özet

Sâvî'nin *Hâşîye alâ Tefsîri'l-Celâleyn* adlı eseri, *Celâleyn Tefsiri* üzerine yazılan en iyi hâşiyelerden biri olarak kabul edilmesine rağmen, tefsir literatüründe bir müfessir olarak Sâvî ve bu eseri hakkında çok az araştırma yapılmıştır. Bu eser, Kur'an'ın farklı yorum çeşitlerinin yanı sıra, özellikle mutedil tasavvufî yorumlar bakımından zengindir. Hâşîyeyi diğer özelliklerin yanında asıl değerli kılan bu tasavvufî özelliği budur. Bu çalışma iki bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde Sâvî'nin kısaca hayatı, ahlâkı, hocaları, öğrencileri, yazdığı eserleri ve tasavvuf ile ilişkisi hakkında temel bilgilere yer verilmiştir. İkinci bölümde Sâvî'nin *Celâleyn Tefsiri* üzerine yazdığı hâşîyesindeki tasavvufî etkiler değerlendirilmiştir. Bu bölümde ilk olarak Sâvî'nin işârî ve hurûfî/bâtınî yorumları, daha sonra sırayla Sâvî'nin tasavvuf terminolojisini kullanımı, tasavvufî yorumlara atıfta bulunması, veliler, ârifler ve sâlihlerin fikirlerinin yoruma katkıları araştırılmıştır. Aşırıya kaçan sûfileri kınaması ve mutedil sûfileri desteklemesi başlığı altında, Sâvî'nin tasavvufa olan aşkı ve mutedil duruşu sergilenmiş, bunun yanı sıra onun tasavvufî yorumları/düşünceleri desteklemek için zayıf hadisleri kullanmasına da işaret edilmiştir. Bu çalışma ile tasavvufî tefsir literatürünü zenginleştirmeyi ve belirtilen alanlardaki boşlukları doldurmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Tasavvuf, Celâleyn Tefsiri, Sâvî, Hâşîye.

¹ Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslâm Bilimleri, Tefsir Doktora öğrencisi, nihadd87@gmail.com, Orcid: 0000-0002-5177-7165.

Tasawof Dimension in the Sawi's Book Hashiye ala Tafsiri'l-Jalalayn

Abstract

Despite the fact that Savi's book named Hashiye alâ Tafsiri'l-Jalaleyn was accepted as one of the best pests written on the Tafsir of Jalaleyn, Tafsir as a commentator in the literature has done little research on this work. This work is rich in different interpretations of the Qur'an, especially in terms of moderate mystical interpretations. This is the feature that makes the essence essential among other things. Accordingly, this study consists of two parts. In the first part, basic information about the life, morality, teachers, students, works he wrote and his relationship with Sufism is given briefly. In the second section, Sufi influences on the commemoration of Sawi written on the Tafsir of Jalaleyn are mentioned. In this section, firstly, the interpretations of the Sufi's religious and cursory/bathati, then the use of Sufi's Sufi terminology, the reference of Sufi interpretations, the contribution of parents, submissives, and the interpretations of ideas to the interpretation. Under the heading of condemning the sufis over the Sufis and supporting the Sufi sufis, it was pointed out that he used the weak hadiths to support Sufism's interpretations and thoughts. This study aims to enrich the literary tafsir literature and fill the gaps in the specified areas.

Keywords: Qur'anic Interpretation, Tasawof, Jalalayn's Tafsir, Sawi, Hashiye.

GİRİŞ

Açık, özlü ve çok anlamlar ifade eden muhtevasından dolayı *Celâleyn Tefsiri*, tüm zamanların en iyi özlü tefsiri olarak kabul edilmektedir. Yüzyıllar boyu farklı âlimlerin hakkında birçok hâşiye yazmış olması bu tefsirin ilmi olarak değerini ortaya koyan en iyi delildir.² Bu hâşiyelerden biri de Mısırlı mutasavvif ve fakih Ahmed b. Muhammed es-Sâvî el-Mâlikî el-Halvetî'nin (ö. 1241/1825) kaleme aldığı *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Celâleyn* adlı tasavvufî ağırlıklı hâşyesidir. Birçok görüşe göre Sâvî'nin bu hâşyesini *Celâleyn Tefsiri* üzerine yazılan en iyi hâşiyelerden biridir. Bunun sebebi olarak, bu eserin 20'den fazla tefsirden istifade edilerek yazılmış olduğunun belirtilmesi, aynı zamanda bu hâşyenin hem rivayet, hem de dirâyet tefsiri tarzının bir birleşimi olması ve Kur'ân'ı Arap dili yönünden yorumlamaya ayrı bir özen gösterilerek yazıldığını ifade edebiliriz.

² *Celâleyn Tefsiri* hakkında yazılan hâşiye sayısına göre Beyzâvî ve Zemahşerî tefsiri sonrasında üçüncü sırada yer almaktadır. Şükrü Maden, bu tefsirle ilgili 33 hâşiye zikretmektedir. (bkz: Maden, Şükrü, *Tefsîrde Hâşiye Geleneği ve Şeyhzâde'nin Envârü't-Tenzîl Hâşyesini*, İSAM Yayınları, İstanbul, 2015, s. 376-379).

Hâşîyede birçok tasavvufî yorum yer almaktadır. Sâvî'nin tasavvufun sözcüsü, takipçisi ve sonrasında da Halvetiyye'den Dirdîriyye tarikatının Sâviyye kolunun kurucusu olması, bu durumu gayet anlaşılır kılmaktadır. Bu çalışmada, müfessir Sâvî'nin özgeçmişini verdikten sonra, örnekler aracılığıyla eserindeki tasavvufî yorumlar oranına işaret edilecektir. Öncelikle eserin hangi tür tasavvufî yorumlar içerdiği, akabinde diğer tasavvufî yorumlara işaret eden noktalar gösterilecektir. Örneğin; sûfî terminoloji, sûfiler ve âriflerin sözleri, görüşler ve şiirlerin aktarılması gibi. Daha sonra Sâvî'nin âyetleri yorumlamasında tasavvufa bağlılığı ve aynı zamanda onun sanatkarlığına işaret etmek ve son olarak tasavvufî yorumları zikredişinde zayıf hadisleri kullanması ile ilgili örnek ele alınmaya çalışılacaktır.

Çalışmamızda Sâvî'nin tasavvufî yorumlarını daha iyi anlamak ve diğer mutasavvıf müfessirlerin görüşleri ile karşılaştırmak amacıyla, Tüsterî'nin *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Azîm*, Sülemî'nin *Hakâiku't-Tefsîr*, Kuşeyrî'nin *Letâifu'l-İşârât*, Bursevî'nin *Rûhu'l-Beyân* ve Âlûsî'nin *Rûhu'l-Me'ânî* adlı tefsirleri çalışmamızda kaynak eserler olarak kullanılmıştır.

A. Sâvî'nin Hayatı, Eserleri ve Tasavvuf İle İlişkisi

1. Sâvî'nin Hayatı

Tam adı Ahmed b. Muhammed es-Sâvî, el-Halvetî el-Mâlikî Şihâbu'd-Dîn Ebu'l-Abbâs'tır. Lakapları ise şunlardır: el-Ârifu Billâhi, el-İmâmu'l-Fakîh, Şeyhü'l-Şuyûh, Kudvetu's-Sâlikîn, Mürebbi'l-Mürîdîn, el-'Allâme, el-Hibr.³

Ahmed b. Muhammed es-Sâvî, hicrî 1175'te (milâdî 1761) Mısır'ın Garbiyye bölgesindeki Sâû'l-Hacer köyünde doğmuştur.⁴ Babasının soyu Muhammed b. Hanefiyye vasıtasıyla Hz. Ali'ye ulaşır. Annesi ise Buharalı seyyid bir ailenin çocuğudur. Müfessir Sâvî, ilk eğitimini babasından almış ve Kur'ân'ı kendi köyünde ezberlemiştir. 12 yaşındayken, Kahire'ye gidip ilim merkezi olan Ezher'de eğitimini sürdürmüştür.⁵

³ ez-Ziriklî, Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn b. Muhammed b. Ali b. Fâris, *el-A'lâm*, I, 233, 3. Baskı, y.y., t.y.; Bizim, Abdü'l-Fettâh (thk. ve tlk.), *Kitâbu Şerhi's-Sâvî alâ Cevhereti't-Tevhîd li's-Sâvî*, s. 14, Dâru İbn Kesîr, Dimeşk-Beyrut, t.y.; İyâzî, Muhammed Ali, *el-Müfessirün Hayâtuhum ve Menhecuhum*, II, 75, Vizâretü's-Sekâfe ve'l-İrşâdî'l-İslâmî, Müessesetu't-Tibâ'a ve'n-Neşr, 1. Baskı, Tahran, 1386; Süleyman el-Kâtûnî ve İzzet Zeynuhum, "Tercemetü'l-Müellif", *Hâşiyetu's-Sâvî alâ Tefsîri'l-Celâleyn* içinde, I, C, 1. Baskı, Dârü'l-Ğadi'l-Cedîd, Kahire, 1435/2014.

⁴ Sâû'l-Hacer, Mısır'ın batı bölgesinde, Nil nehri kıyısında yer alır. (el-Kehhâle, Ömer Ridâ, *Mü'cemü'l-Müellifin Terâcimu Musannifi'l-Kütübi'l-Arabiyye*, II, 111, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut; Ziriklî, age, I, 233)

⁵ Bizim, age, s. 14, Ceyhan, Semih, "Sâvî", *DİA*, TDV Y., İstanbul, 2009, XXXVI, 201.

Sâvî, güzel ahlâk sahibi, mütevâzî bir kişiydi. Öğrenci ve müridleri kalabalık idi. Onun huzurunda genellikle dünya kelâmı konuşulmazdı ve doğruluk konusunda tam bir örnekti. Herkese güzel davranırdı. Böylece herkes onun nazarında durumunun diğerleriyle aynı olduğunu görebilmiştir. Takipçilerine virdleri öğretmesi, güzel bir şekilde devam etmelerini tavsiye etmesi, onun bir diğer güzel ahlâkıdır. İnsanları hem sözleriyle, hem de amelleriyle Allah'a davet etmeye çalışmıştır. Hata yapan kişiyi direk olarak uyardı ve genel bir nasihat konuşması yaparak hata edenin hatasını anlamasını sağlamıştır. Bu onun, gizli olarak tövbe etmesini sağladığı müridlerine karşı göstermiş olduğu bir ahlâkıdır.⁶

Müfessir Sâvî, 1241 yılında 66 yaşında Medine'de vefat etmiştir. *Menâkibu's-Sâvî* kitabında öğrencisi es-Seyyid Muhammed Hüseyin el-Kütübî, şeyhinin son günlerini anlatırken şöyle der: "1240 yılının Şa'bân ayının başlarında, şeyh Sâvî'nin Medine'ye gitme isteği artmıştır. Onun ayrılışı, özellikle de söylediği şu sözlerden dolayı bütün öğrencilerine ağır gelmiştir: *"Zaman yaklaştı. Habibim beni kendine çağırırdı."* O sene Ramazan ayını Mekke'de geçirdikten sonra, Tâif'e İbn Abbas'ı ziyaretine gitmiş, daha sonra Hac ibadetini yerine getirerek Mina'dan hızlı adımlarla Medine'ye, onun en iyi sakinine Hz. Peygamber'e doğru yola çıkmıştır. O zaman şöyle demiştir: *"Zaman yaklaştı, Habibim beni kendine çağırırdı."* Medine'ye ulaştığında, orada hastalanmış ve birkaç gün sonra 7 Muharrem 1241'de (22.08.1825) vefat etmiştir."⁷

2. Hocaları ve Öğrencileri

Müfessir Sâvî, kendi döneminde en tanınmış şeyhlerden ders almıştır. Onlardan bazıları şunlardır:

- **Derdîr** (الدَّرْدِير), Şihâb Ahmed b. Muhammed ed-Derdîr el-'Udvî el-Mâlikî el-Ezherî (ö. 1201/1786).
- **Cemel** (الْجَمَل), Süleymân b. Ömer b. Mensûr el-Uceylî el-Ezherî. Daha çok el-Cemel olarak ün salmıştır (ö. 1204/1790).
- **Desûkî** (الدَّسُوقِي), Şemsu'd-Dîn Muhammed b. Ahmed b. 'Arefe ed-Desûkî el-Ezherî (ö. 1230/1815).

⁶ Bizim, age, s. 15-16; es-Sâvî, Ahmed b. Muhammed, *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Celâleyn*, I, 5, Tahkik: Süleymân el-Kâtûnî ve İzzet Zeynhum, 1. Baskı, Dârü'l-Ğadi'l-Cedîd, Kahire, 1435/2014.

⁷ Ziriklî, age, I, 233; Bizim, age, s. 20-21; İyâzî, age, II, 776; Ceyhan, "Sâvî", XXXVI, 202.

- **Emîrû'l-Kebîr** (أَمِيرُ الْكَبِيرِ), Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Emîru'l-Kebîr el-Mâlikî el-Ezherî (ö. 1232/1817).
- **Şerkâvî** (الشَّرْقَاوِي), Abdullah eş-Şerkâvî (ö. 1227/1812).⁸

Müfessir Sâvî aynı zamanda, birçok öğrenci yetiştirmiştir. Onlardan bazıları şunlardır:

- **Şiştî** (الشَّيْثَانِي), es-Seyyid Ahmed eş-Şiştî (ö. 1235/1820).
- **Rutbî** (الرُّتْبِي), el-Hâşimî er-Rutbî (ö. 1240/1824).
- **Zebîdî** (الزَّبِيدِي), Yûsuf b. Muhammed b. Yahya el-Bettâh el-Ehdel ez-Zebîdî (ö. 1246/1830).
- **Duftî** (الدُّفْتِي), Ebû Hâmid el-'Arabî b. Muhammed ed-Duftî el-Fâsî (ö. 1253/1837).
- **Senûsî** (السَّنُوسِي), Muhammed b. 'Alî es-Senûsî el-Hattabî (ö. 1276/1859).
- **Kütübî** (الْكُتُبِي), Muhammed b. Hüseyin el-Kütübî el-Hanefî, kendisi arkadaşı olan eş-Şiştî'nin kitabını *Menâkıbu's-Sâvî* adıyla tamamlamıştır.

Ayrıca Sâvî'nin öğrencileri arasında: es-Seyyid Muhammed el-Kefrâvî, Ahmed Muhammed Nesîr, es-Seyyid Muhammed el-Benna el-Hanefî (kendisi Sâvî'nin en sevdiği öğrencilerden birisiydi), Süleymân Efendî el-Belânî, es-Seyyid Kâsım eş-Şiştî, 'Alî Metar el-Garyânî de bulunmaktadır.⁹

3. Sâvî'nin Eserleri

Müfessir Sâvî, arkasında birçok faydalı eser bırakmıştır. Eserleri genel olarak şerhler ve hâşiyelerdir. Özellikle şeyhi olan Ahmed ed-Derdîr'in eserleri üzerine şerh yapmıştır. Sâvî'nin ilk eseri, evliyâ ve kerametleri inkâr etme konusunda inat edenlere bir cevap olarak yazdığı risâlesidir.¹⁰ Bu risâleden sonra eserleri çoğalmaya başlamıştır. En meşhurları şunlardır:

- *Hâşiyetu alâ Tefsîri'l-Celâleyn, el-Futûhâtu'l-Îlâhiyye* olarak bilinen şeyhi Cemel'in hâşiyesinden kısaltılmış eseridir. Sâvî, bu hâşiyede bildiği konuları ve sırları yazmıştır. Bu eser çok meşhur olmuş ve

⁸ Bizim, age, 16-17; Ceyhan, "Sâvî", XXXVI, 201.

⁹ Bizim, age, s. 17-18.

¹⁰ Bizim, age, s. 18.

faydalı bir eser olduğu kendi dönemindeki birçok âlim tarafından da ifade edilmiştir. Sâvî, bu eserini 1228 yılında yazmıştır.¹¹

- *el-Ferâidu's-Sünniyye alâ Metni'l-Hemziyye*.¹²
- *Hâşiye li Şerhi Tuhfeti'l-İhvân fî 'İlmi'l-Beyân*. Ahmed ed-Derdîr'in eserine yazdığı şerhtir.¹³
- *el-Esrâru'r-Rabbâniyye ve'l-Fuyûzâtü'r-Rahmâniyye alâ's-Salavâti'd-Derdîriyye*.¹⁴
- *Şerhu Manzûmeti'd-Derdîriyye (Esmâullahi'l-Hüsna)*. Hocası Ahmed ed-Derdîr'in eseri üzerine yazdığı şerhtir.¹⁵
- *Bulğatu's-Sâlik li Akrebi'l-Mesâlik*. Ahmed ed-Derdîr'in *Şerhu's-Sağîr li Akrebi'l-Mesâlik li Mezhebi'l-İmâm Mâlik* adlı eserinin hâşiyesidir.¹⁶
- *Hâşiyetu alâ Şerhi'l-Harîdeti'l-Behiyye*.¹⁷
- *Şerh alâ Cevhereti't-Tevhîd*.¹⁸
- *Risâle fî'l-Cihâd*.¹⁹
- *Hâşiye alâ Şerhi'd-Derdîrî alâ Risâletihi fî İlmi'l-Beyân*. Sâvî'nin bu eseri, hâşiye tarzında belâğatı konu alan Ahmed ed-Derdîr'in *Tuhfeti'l-İhvân fî İlmi'l-Beyân* kitabına yazdığı bir şerhtir.²⁰
- *Hâşiye alâ İthâfi'l-Mürîd*.²¹
- *Hâşiye alâ Envâri't-Tenzîl*. İmâm Beyzâvî'nin tefsiri üzerine bir hâşiyedir.²²

¹¹ Kehhâle, age, 111; Bizim, age, s. 19; Süleyman el-Kâtûnî ve İzzet Zeynuhum, age, I, C; Ceyhan, age, XXXVI, 202.

¹² Bizim, age, s. 19; Ceyhan, age, XXXVI, 202.

¹³ Kehhâle, age, II 111; Bizim, age, s. 19; Süleyman el-Kâtûnî ve İzzet Zeynuhum, age, I, C; Ceyhan, age, XXXVI, 202.

¹⁴ Ziriklî, *el-A'lâm*, I, 233; Kehhâle, age, II, 111; Bizim, age, s. 19; İyâzî, age, II, 776; Süleyman el-Kâtûnî ve İzzet Zeynuhum, age, I, C; Ceyhan, age, XXXVI, 202.

¹⁵ Bizim, age, s. 19; Süleyman el-Kâtûnî ve İzzet Zeynuhum, age, I, C.

¹⁶ Ziriklî, age, I, 233; Kehhâle, age, II, 111; Bizim, age, s. 19; İyâzî, age, II, 776; Süleyman el-Kâtûnî ve İzzet Zeynuhum, age, I, C; Ceyhan, age, XXXVI, 202.

¹⁷ Bizim, age, s. 19; Süleyman el-Kâtûnî ve İzzet Zeynuhum, age, I, C; Ceyhan, age, XXXVI, 202.

¹⁸ Ziriklî, age, I, 233; Kehhâle, age, 111; Bizim, age, s. 19; İyâzî, age, II, 776.

¹⁹ Bizim, age, s. 20.

²⁰ Ziriklî, age, I, 246; İyâzî, age, II, 776;

²¹ Ceyhan, age, XXXVI, 202.

²² Bizim, age, s. 20.

Sâvî'nin Hâşîye Alâ Tefsîri'l-Celâleyn Adlı Eserinde Tasavvufî Boyut

- *Risâle fî Mâli'l-Halvetî mine 'ş-Şurût ve 'l-Âdâb*.²³

Önemli olan bir diğer husus da, müfessir Sâvî'nin bazı eserlerinin, onun ölümünden sonra öğrencisi Ahmed eş-Şîştî tarafından Medine'de ele alınan ve orda kalan raporlar olmasıdır. Bu eserlerden bazıları: *Hâşîyetu's-Sâvî alâ Delâîli'l-Hayrât*, *Hâşîyetu's-Sâvî alâ Muhtasari'l-Buhârî*, *Hâşîyetu's-Sâvî alâ Banet Su'âd ve Du'â ve Yâsîn*.²⁴

4. Sâvî'nin Tasavvuf ile İlişkisi

Sâvî'nin tarikat nesebi Ahmed ed-Derdîr, Şeyh Hifnî ve Kutbüddîn el-Bekrî vasıtasıyla Halvetiyye'nin Şa'bâniyye-Karabâşîyye koluna ulaşmaktadır. Halvetiyye'nin yanında Kaderiyye ve Şâzeliyye icâzetleri de vardır. Kaderî icâzetini Seyyid Arabî el-Beyrûtî'den alıp, Şâzelî icâzetini Abdülvehhâb el-Afîfî'nin halifesi Şeyh Abdurrahman b. Süleymân el-Gureynî ile Abdülmüteâl el-Harâşî'den almıştır. Halvetiyye ve Şâzeliyye'yi kendisinde birleştiren Sâvî, bir Halvetî şeyhi olarak tasavvufî hayatını sürdürmüştür. Mısır'da Halvetîliğin en yaygın kollarından biri olan Sâviyye, Ahmed es-Sâvî'nin halifeleri sayesinde Sudan, Filistin ve Hicaz'da yayılmıştır.²⁵

B. SÂVÎ HÂŞİYESİNDE TASAVVUFÎ YORUMLAR

Öncelikle Sâvî'nin *Hâşîye alâ Tefsîri'l-Celâleyn* adlı eserinin ağırlıklı olarak zâhirî yorumlara sahip olduğunu, ancak müfessirin bazı yerlerde sûfî yorumları da zikrettiğini belirtmek gerekmektedir. Bazen önce âyetin zâhirî anlamını daha sonra sûfî yorumunu vermekte, kimi zaman da doğrudan sûfî manasını zikretmektedir. Sâvî hâşîyesinde, Kur'ân'a ilişkin sûfî-felsefî yorumların pek bulunmadığı fark edilmektedir. Fakat Kur'ân'a sûfî yaklaşım, mecâz ve işaretlerin anlamlarının yorumlanmasında tespit edilmektedir.

1. Sâvî'nin Hâşîyesi'nde İşârî Yorum Örnekleri

Müfessir Sâvî bazı zamanlarda âyetin işârî yorumları söz konusu olduğunu açıkça şu kelimelerle işaret etmiştir: *"Ehl-i işaret bu âyeti falan şekilde yorumlar."* Bazı zamanlarda ise bu işârî yorumların çeşidini belirtmeden zikretmiştir.

²³ Bizim, age, s. 20.

²⁴ Bizim, age, s. 20.

²⁵ İyâzî, age, II, 776; Ceyhan, age, 201-202.

Sâvî, Tevbe sûresinin: *التَّائِبُونَ الْعَابِدُونَ الْحَامِدُونَ السَّائِحُونَ الرَّاكِعُونَ السَّاجِدُونَ الْأَمْرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَالنَّهْيِ عَنِ الْمُنْكَرِ وَالْخَافِضُونَ لِحُذُودِ اللَّهِ وَبَشِّرِ الْمُؤْمِنِينَ* "(Bu alış veriş yapanlar), tevbe edenler, ibadet edenler, hamdedenler, oruç tutanlar, rükû edenler, secde edenler, iyiliği emredip kötülükten alıkoyanlar ve Allah'ın sınırlarını koruyanlardır. O müminleri müjdele!" 112. âyetinde yer alan *السَّائِحُونَ* – "oruç tutanlar" kelimesini açıklayarak orucun "yeme, içme ve cinsel ilişki gibi dünyevi zevklerden kendini alıkoyma" olarak tanımlandığını, fakat seçilmiş kişilerin orucu, "Allah dışında her şeyden uzak durma" olarak algıladıklarını belirtmektedir.²⁶ Bu örnekte Sâvî'nin ilk olarak zâhirî, daha sonra işârî tefsiri zikrettiğini görmekteyiz. Bir karşılaştırma yapacak olursak; müfessir Kuşeyrî, âyetteki bu kelimenin yorumunda birkaç seçenek zikreder; ancak onun da ilk zikrettiği yorum Sâvî'nin de yukarıda zikredilen işârî yorumu ile uyumludur.²⁷ Aynı zamanda benzer bir duruma Bursevî'nin tefsirinde de rastlanmaktadır.²⁸

Müfessir Sâvî, Nahl sûresinin: "Yeminlerinizi aranızda fesada araç edinmeyin; aksi halde (İslâm'da) sebat etmişken ayağınız kayar da (insanları) Allah yolundan alıkoymanız sebebiyle (dünyada) kötülüğü tadarsınız. Sizin için büyük bir azap vardır" meâlindeki 94. âyetini tefsir ederken, ayakların kaymasını, şeyhe verilmiş sözden kaymaya benzetmekte ve söz konusu kişi, verdiği sözden vazgeçerse, tarikattan kovulmuş sayılacağını belirtir. Bunun devamı olarak, kovulmuş kişinin kaybolduğunu ve kendisine daha önce Allah'ın nurundan verilmiş olanın geri alındığını; kendisine başka tarikat yolunda keşif ön görülmediğini; çünkü her tarikatın amacının tek olduğunu ve dolayısıyla bir tarikatten kovulmanın tüm tarikatlardan kovulmuş sayılacağını anlatmaktadır.²⁹ Bu âyetin yorumunda Bursevî, akıllı verilmiş bir bireyin Allah ile arasında olan anlaşmayı ve aynı zamanda kendi bilgisi doğrultusunda hareket eden ulema ve Allah'ın sadık kulları arasındaki anlaşmayı da bozamayacağını ifade etmektedir.³⁰ Görüldüğü üzere Bursevî, tarikatı zikretmediği halde, onun bu yorumu da Sâvî'nin yorumuyla uyuşmaktadır.

Sâvî'ye göre, Rahmân sûresinin: "İki denizi birbirine kavuşmak üzere salıvermiştir. Aralarında bir engel vardır, birbirine geçip karışmazlar. O halde Rabbinizin nimetlerinde hangisini yalanlayabilirsiniz. İkisinden de inci ve

²⁶ Sâvî, age, II, 179. Ayrıca, orucun dereceleri ile ilgili bkz: el-Kâşânî, Kemâlüddîn Abdürrezzâk b. Ebî'l-Ganâim Muhammed, *Leâ'îfû'l-i'lâm fî İşârâtî Ehli'l-İlhâm*, s. 277-278, 1. B., Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1425/2004.

²⁷ el-Kuşeyrî, Ebû'l-Kâsım Zeynüslâm Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdilmelik, *Leâ'îfû'l-İşârât*, I, 449, 2. Baskı, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût, 1428/2007.

²⁸ Bursevî, İsmâil Hakkî, *Rûhu'l-Beyân*, III, 61. el-Mektebetü'l-İslâmiyye, İstanbul, t.y., 1330.

²⁹ Sâvî, age, II, 430.

³⁰ Bursevî, age, V, 77.

mercan çıkar” meâlindeki 19.-22. âyetlerinde bahsedilen tatlı ve tuzlu deniz örneği, erkek ve kadın örneğidir. Tatlı deniz erkek için örnek iken, tuzlu deniz kadın için örnektir. Onlardan çocuk gibi inci ve mercan çıkar/doğar.³¹ İki deniz konusunda İmâm Sülemî farklı görüşler zikretmektedir: Allah insanların kalbinde iki denizi yaratmıştır, biri korku, diğeri ümit denizi olup, bu denizlerdeki inci ve mercan ile kastedilen şey ise, temiz haller ve devamlı inceliklerdir. Ayrıca iki denizin kalp ve nefse işaret ettiğine dair yorumlar da mevcuttur. Kalp tatlı, nefis ise tuzlu denizdir. Tatlı denizden her gün değerli taşlar ve birçok hoş durum ortaya çıkar, nefisten ise hep kötülükler çıkar.³² Tüsterî de bu görüşü destekler ve inci ve mercan olarak, ismet ve tevfiğ özelliğini zikreder.³³ İmâm Kuşeyrî bu âyeti yorumunda, iki denizin iyilikleri ve kötülükler denizi olduğunu, bunların arasında bir berzahın bulunduğunu, onun da ismet ve tevfiğ olduğunu söyler. Ayrıca bir diğers tefsirine göre, kul ve Rab arasında iki denizin bulunduğunu, bunların kurtuluş ve kahroluş denizi olduğunu belirtir. Kurtuluş denizi Kur’ân’dır; ona kim girerse kurtulacaktır, kahroluş denizi de dünyadır; ona kim diz çökerse helak olacaktır.³⁴ Bursevî bu âyet çok geniş bir biçimde yorumlamış ve on kadar yorum zikretmiştir. Bu yorumlardan biri: iki deniz ile akıl ve hevanın kastedildiğini, aralarındaki berzahın ise Allah’ın lutfu olduğu ve onlardan tevfiğ ve ismetin çıktığıdır. Bunun yanı sıra, iki deniz ile hayat ve ölümün, berzah ile kabir kast edildiği; iki deniz Ali ve Fatıma’nın; berzah ile Peygamber’in inci ve mercan ile de Hasan ve Hüseyin’in kast edildiği görüşlerini sıralamaktadır.³⁵ Fark edileceği üzere müfessirler bu âyetleri farklı şekillerde yorumlamışlardır. Sâvî’nin yorumu ise, diğers müfessirlerden farklı bir görüşü ortaya koymaktadır.

Sâvî, yine Rahmân sûresindeki: “*Rabbin huzurunda durmaktan korkan kimselere iki Cennet vardır*” meâlindeki 46. âyetinde yer alan iki Cennet’i, dünyadayken kalpteki şühûd ile kazanılan Cennet ve öbür dünyadayken ödöl olarak gözlerle görülen Cennet olarak yorumlamaktadır.³⁶ Tüsterî, Hz. Ömer döneminden bir rivayeti nakleder ve bu bağlamda, günah işlemeye yönelip sonra ondan vazgeçen bir kişinin, iki Cenneti’nin var olacağını söylemektedir.³⁷ İmâm Kuşeyrî, Sâvî gibi iki Cennet örneğini dünya ve ahiret Cenneti olarak yorumlamaktadır. Dünya Cenneti ile ilgili ise, ibadetten haz alması ve nasıl ki

³¹ Sâvî, age, IV, 218.

³² es-Sülemî, Ebû Abdırrahmân Muhammed b. el-Hüseyn b. Muhammed, *Tefsîru’s-Sülemî Hakâiku’t-Tefsîr*, II, 266, 1. Baskı, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut, 1421/2001.

³³ et-Tüsterî, Ebû Muhammed Sehl b. Abdillâh b. Yûnus b. İsâ b. Abdillâh b. Refî’ (ö. 283/896), *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*, s. 265, 1. Baskı, Dâru’l-Haremi’s-Şerîf, 1425/2004.

³⁴ Kuşeyrî, age, III, 294.

³⁵ Bursevî, age, IX, 296-297.

³⁶ Sâvî, age, IV, 223.

³⁷ Tüsterî, age, s. 265.

ahiretteki Cennet'te derecelere göre insanların birbirinden farklı olacaksa, dünya Cenneti'nde de bu insanlar diğer insanlardan derecelere göre farklılaştığını belirtmektedir.³⁸ Bursevî, iki Cennet kavramı hakkında birkaç farklı seçenek sunarak şöyle der: İnsanlardan muttakî kimseler için Cennet ve cinlerden muttakî kimseler için Cennet olup, hitap her iki gruba yöneliktir. Veya bu gruptan her birine birer Cennet verilecektir; biri onların imanı biri de amelleri içindir. Veyahut biri iyi ameller yaptıkları için, öteki günahları bıraktıkları için ve bu şekilde aralarında Kuşeyrî'nin tefsirinin de bulunduğu bir kaç farklı rivayeti daha nakletmektedir.³⁹ Anlaşıldığı üzere Sâvî'nin bu yorumu diğer tefsirlerde de bulunmaktadır. Ayrıca diğer müfessirler bu konuyu daha detaylı yorumlamışlardır.

Cin sûresinin “*Şayet doğru yolda gitselerdi, onlara bol su verirdik. Bu hususta kendilerini denememiz için, Kim Rabbinin zikrinden yüz çevirirse, onu gitgide artan çetin bir azaba uğratar*” meâlindeki 16. ve 17. ayetlerine, zâhirî tefsirin yanında, îşârî tefsirler de yapıldığı görülmektedir. Sâvî bu âyet ile ilgili şunları söyler: Allah'ın kulları doğru yolda olmaya devam ederlerse ve Allah'ın rızasına itaatkâr olurlarsa, Allah onların kalplerini, yapısı itibariyle ruhların hayatı olan su ile sırlar; marifet bilgisi ve muhabbet verir, bu tıpkı bedenleri canlı tutan ve vücutlara hayat sağlayan su gibidir. Su hayatın sebebi olduğu gibi, imtihan da bu sebeple onunla olmuştur. İmtihan ondan içirilmeleri, dehşete kapılmaları ve yurtlarından çıkarılmaları şeklinde olur. Bu durumda istikamet, görülen ve görülmeyen rızka yol açar.⁴⁰ Bu âyetle ilgili olarak Sülemî, doğru yolda azimli olmayı samimiyet, memnuniyet, sıdk, yakîn ve su kavramı altında, mânevî anlamda insanı güçlendiren şeyleri düşünmektedir.⁴¹ Bursevî, marifet ehlinden naklederek istikamet kavramı ile sünnet üzere doğru yolda ilerlemeyi ve Allah'ın iyi kullarına yönelmeyi kasteder; su ile sulanmasını ise onların kalplerinin aşk ile dolması olarak yorumlamaktadır.⁴² Her ne kadar Sâvî'nin yorumu Sülemî'nin yorumundan farklı olsa da Bursevî'nin yorumuyla uyuşmaktadır.

Sâvî, Müddessir sûresinin: *وَيُثَابِّكَ فَطَهَّرْ* şeklindeki ve: “*Elbiseni tertemiz tut*” anlamındaki 4. âyetini, “Kendini beğenmişlik, kibir, iki yüzlülük gibi kötülüklerden kendini temizle” diye yorumlamıştır. Bu yorum *فَلَانٌ طَاهِرٌ الثِّيَابِ وَ الدِّيلِ* şeklinde: “*Falanca kişinin elbisesi temizdir*” anlamındaki sözlerden çıkarılmıştır. Birinin ahlâkının kötülüklerden ve pisliklerden temiz olduğu tarif

³⁸ Kuşeyrî, age, III, 269.

³⁹ Bursevî, age, IX, 304-305.

⁴⁰ Sâvî, age, IV, 398.

⁴¹ Sülemî, age, II, 353.

⁴² Bursevî, age, X, 196.

edilmek istendiğinde, yukarıdaki ifade kullanılmıştır.⁴³ İmâm Sülemî ve imâm Kuşeyrî tefsirlerinde, Sâvî'nin de bahsettiği neredeyse aynı yorumlar bulunurken, Sülemî ve Kuşeyrî bazı seleflerin sözlerini de nakletmişlerdir.⁴⁴ Bursevî ise yukarıda zikredilen âyet hakkında, insanın elbisesini temizlemesi, ruhunu temizlemesi, kalbini temizlemesi, davranışlarını temizlemesi, ailesini temizlemesi... vb. bütün anlamların dilde ve sözlüklerde temelleri olan davranışlar olduğunu söylemiştir.⁴⁵

Mahallî, Fecr sûresinin “*Kullarım arasına katıl ve Cennetime gir*” meâlindeki 29. ve 30. âyetlerine, “*kullarım arasına katıl ve onlarla Cennet'e gir*” şeklinde zâhiri mana vermesine karşın. Sâvî, bu âyete ilişkin başka tefsirleri de dile getirmektedir: Ehl-i İşâret'in görüşüne göre, Allah dünyada kullarını bu şekilde davet edecek ve Allah dışında başka bir şey görmeyen ve onun kaderinden memnun kalan nefse, “*Ey huzura kavuşmuş insan, Rabbine dön, Sen O'ndan hoşnut ol!*” denilecektir. “*O da senden hoşnut*” âyetinin anlamı, senin yaptıklarından memnun, demektir. “*Kullarım arasına katıl*” âyetinin anlamı, bunlardan biri ol ve onlarla beraber kal, şeklindedir. “*Cennet-i Şüheda'ya gir*” âyetinin anlamı, dünyadayken tanıklık yap diye ve erken girilecek Cennet olarak yorumlanmaktadır. Bu tefsire göre Kıyamet günü nefse aynısı söylenecektir. O zaman Cennet olarak bakî Cenneti düşünülmektedir. Buna göre müfessirler “*Rabbin huzurunda durmaktan korkan kimselere iki Cennet vardır*” sözlerini, bu dünyada tanıklık Cennet'i ve Ahiret'te bâkî Cennet olarak yorumlamışlardır. Bu dünyada daveti, rüya veya ilham yoluyla sadece ârifler duymaktadır.⁴⁶ Sülemî bu âyeti yorumlarken, aynı zamanda bu hitabın dünyada iken ruhlara yönelik olabilme ihtimalini ortaya koyar; buna göre manası: “*Ey dünyaya karşı sükûnette olan ruh, bu dünyayı bırakarak âhiret yolunu takip ederek Rabbine dön.*” şeklindedir. İbn Atâ dedi ki: “*Mutmain ruh, Allah'ı tanyan ve onsuz bir göz kırpma vakti bile sabredemeyendir.*”⁴⁷ Bursevî, Sülemî gibi aynı yorumu zikreder ve sonuna şunu şunu ilave eder: “*Benim kullarım arasına gir*” ile ahiret kulları kastedilmektedir; “*Cennetime gir*” ile de, hem maddî hem de manevî Cennet kastedilmektedir.⁴⁸ Tüsterî de aynı şekilde iki Cennet'in var oluşunu zikretmektedir.⁴⁹ Burada Mahallî'nin zâhirî yorumundan sonra, Sâvî'nin, işârî yorumun zikrettiği fark edilmektedir. Aynı durum bir sonraki örnekte de görülmektedir.

⁴³ Sâvî, age, IV, 411. Ayrıca bkz: Sülemî, age, II, 253.

⁴⁴ Sülemî, age, 358; Kuşeyrî, age, III, 364.

⁴⁵ Bursevî, age, X, 235.

⁴⁶ Sâvî, age, IV, 504.

⁴⁷ Sülemî, age, II, 394.

⁴⁸ Bursevî, age, X, 433.

⁴⁹ Tüsterî, age, s. 314.

Sâvî'nin aktırdığına göre, Duhâ sûresinin: “*Gerçekten senin için Ahiret dünyadan daha hayırlıdır*” meâlindeki 4. âyetine ilişkin, Ehl-i İşâret’in bazı tefsirlerinde Hz. Peygamber’in sürekli manevi gelişimi yaşadığı işareti bulunduğu, devamlı daha yüksek mertebelere çıktığı ve bunun sonunun olmadığı yazılmıştır. Bu görüşü: “*Kalbim darbelere maruz, bu yüzden günde 70 kez istiğfar ederim*”⁵⁰ anlamındaki hadis de desteklemektedir. Onun istiğfarı, mertebelerin yükselişinden dolayıdır. Her ne zaman daha yüksek mertebeye çıksa, eski mertebe/derece için istiğfar eder; çünkü bulunduğu makamdan bir önceki makamın ne kadar düşük olduğunu görür.⁵¹ Bursevî bu âyetin yorum seçeneklerinden birisi olarak “Peygamber için ahiret dünyadan kat kat daha iyidir; çünkü onun Allah’a yakınlık makamları ve şerefleri sürekli artmaktadır” yorumunu zikreder; bu yorum Sâvî’nin bahsettiği yorum ile de örtüşmektedir.⁵² Tüsterî ise bunu zikretmez ve âyetin yorumu olarak: “Sana hazırladığım Makâm-ı Mahmûd ve şefaât hakkı, dünyada verdiğim nübüvvet ve risaletten daha hayırlı ve iyidir” yorumunu zikreder.⁵³ Sâvî’nin yorumu, Tüsterî’nin yorumuyla örtüşme de Bursevî’nin yorumuyla tamamen aynıdır.

Sâvî’nin Âl-i İmrân sûresinin: “*Eğer Allah yolunda öldürülür ya da ölürseniz, şunu bilin ki, Allah’ın mağfireti ve rahmeti onların topladıkları bütün şeylerden daha hayırlıdır. Andolsun, ölünce de öldürülünce de Allah’ın huzurunda toplanacaksınız*” meâlindeki 157. ve 158. âyetlerine ilişkin tefsirinde, bazı âlimlerin bu konu ile ilgili ifadeleri yer almaktadır: Bu âyet Allah’a, ibadet etme derecelerine işaret eder: 1. Cehennem korkusundan dolayı Allah’a ibadet edene işaret, *mağfiret* kelimesinde bulunur. 2. Cennet isteğinden dolayı Allah’a ibadet edene işaret, *rahmet* kelimesinde bulunur. 3. Cehennem korkusundan değil, Cennet isteğinden değil, Allah için kendisine ibadet edene işaret “*Allah’ın huzurunda toplanacaksınız*” kelimelerinde bulunur. Üçüncü grup amaca ulaşmış olacaktır; çünkü Allah için ibadet eden, hem Cehennem ateşinden korunmuş olacak, hem de Cennet’e girmiş olacaktır.⁵⁴ Bursevî aynı şekilde bu âyeti yorumlar ve kendi sözlerini, Allah’ın halis kulları örneği ile desteklemektedir.⁵⁵ Buradan bu bilgiyi Sâvî’nin bu tefsirden alabileceği ihtimali ortaya çıkmaktadır.

Sâvî, Yûsuf sûresinin “*İkisi de kapıya doğru koştu. Kadın onun gömleğini arkadan yırttı. Kapının yanında onun kocasına rastladılar. Kadın dedi ki: Senin ailene kötülük etmek isteyeninin cezası, zindana atılmaktan veya elem verici bir*

⁵⁰ Müslim, *Zikr, Duâ, Tevbe ve İstiğfâr*, 41.

⁵¹ Sâvî, age, IV, 519.

⁵² Bursevî, age, X, 454-455.

⁵³ Tüsterî, s. 318.

⁵⁴ Sâvî, age, I, 308-309.

⁵⁵ Bursevî, age, II, 115.

işkenceden başka ne olabilir!” meâlindeki 25. âyetinde güzel bir işaret bulunduğunu söyleyip, Züleyha'nın Yûsuf'a olan sevgisinin göstergesinin, önce hücre gibi hafif bir cezayı söylemesinde olduğunu, daha ağır cezayı söylememesinin, sevenin sevilene dert vermek istememesinden kaynaklandığını belirtmektedir. Açıklamasını Züleyha'nın *illâ en yuscene* şeklinde söylemesinin, hafif ceza istediğini gösterdiği; daha ağır cezasını isteseydi, Firavun'un Şu'arâ sûresinin 29. âyetinde Mûsâ'ya (as) *le ec'alenneke mine'l-mescûnîn* şeklinde söylediği gibi *illâ ca'luhû mine'l-mescûnîn* şeklinde söylerdi, ifadeleriyle delillendirmek istemiştir.⁵⁶ Âlûsî'nin tefsirinde, Sâvî'nin zikrettiği neredeyse aynı işârî yorum vardır.⁵⁷ Müfessir Kuşeyrî, Züleyha'nın neden o şekilde ifade ettiğini zikrederken birkaç seçenek sunar ve Sâvî'nin sözlerini de zikreder ve şöyle bir yorum yapar: “Züleyha bilerek hapis veya başka bir ceza zikretmiş ki, kocasının aklına öldürme cezası gelsin.”⁵⁸

2. Sâvî'nin Hâşiyesindeki Hurûfî/Bâtınî Yorumlar

Sâvî'nin hâşiyesinde hurûfî/bâtınî anlam taşıyan birkaç yorum bulunmaktadır. Bu durum, işârî yoruma benzeyen özel bir tür olduğundan, bu örnekler özel bir başlık altında toplanmıştır.

Sâvî'nin hâşiyesinde zikredildiğine göre, bazıları, Hz. Peygamber'in hayatının hesaplanmasını, 63. sûre olan ve şu âyetle biten Münafikûn sûresi: “Allah, eceli geldiğinde hiç kimseyi (ölümünü) ertelemes. Allah yaptıklarınızdan haberdardır” ve bundan sonra gelen ve aldatma anlamındaki *Teğâbun* sûresi üzerine yapmışlardır; çünkü Hz. Peygamber'in vefatından sonra aldatma/aldatma (غُنْ) meydana çıkmıştır.⁵⁹ Bu tefsir, Âlûsî'nin *Rûhü'l-Me'ânî* tefsirinde, Tağâbun sûresinin tefsirinin başında bulunmaktadır. Âlûsî de aynı şekilde Sâvî gibi *bazıları* tabîrini kullanımı ve bu yorumu kimseye nispet etmemiştir.⁶⁰

Sâvî, Kadir sûresinde Ramazan'ın 27. gecesi olan Kadir gecesine ilişkin bazı işaretler bulunduğunu dile getirmektedir. Buna göre Kadir sûresinin 30 kelimesi var. Kadir gecesine işaret eden ve o - هـ - anlamına gelen şahıs zamiri, sûrenin 27. kelimesidir. Aynı zamanda لَيْلَةُ الْقَدْرِ şeklindeki kelime grubunda 9 harf

⁵⁶ Sâvî, age, II, 292-293.

⁵⁷ Âlûsî, age, XII, 218-219.

⁵⁸ Kuşeyrî, age, II, 75. Daha fazla örnek için bkz: Sâvî, age, I, 104, 140, 141, 188, 243-244, 254, 272, 299, 329, 345, 383, 430, 448, 544, 548; II, 215, 428; III, 126, 142, 174, 427-428, 483, 553; IV, 58, 104, 172, 251, 322, 450, 567, 603.

⁵⁹ Sâvî, age, IV, 316.

⁶⁰ Âlûsî, age, XXVIII, 119.

bulunur ve bu kelime grubu sûre içinde üç kez geçer. Buna göre $3 \times 9 = 27$ etmektedir.⁶¹ Gördüğümüz gibi Sâvî, bu yorumları kimseye dayandırmamış, bunun yerine *bazıları* şeklinde ifade etmiştir. Bursevî, tefsirinde her iki hurûfî/bâtînî anlamı zikrederek ve her ikisini de Abdullah b. Abbas'a isnad etmektedir.⁶²

Sâvî'nin Nâs sûresine ilişkin yorumunda, Nâs sûresinde tekrar edilmeyen 23 harf bulunduğu ve aynıının Fâtiha sûresinde de bulunduğu ve her ikisinin de Kur'ân'ın inme sûresine denk geldiğini ifade eder. Aynı yerde Kur'ân'ın ilk harfinin besmele içinde be (ب) olduğunu ve son harfinin Nâs sûresi içinde sin (س) olduğunu, birleşik olarak بس şeklinde olduğunu ve تَمَّ كَمَلْ *tamamlanmış* anlamına geldiğini açıklamaktadır.⁶³ Âlûsî, tefsirinin son satırlarında *kîle* kelimesi ile bazı âlimlerin görüşlerini aktarırken, bu iki hurûfî/bâtînî tefsiri de zikretmektedir. Bunun yanında onun yorumunda, Nâs ve Fâtiha sûresinde tekrarlanmayan harf sayısının 23 değil, 22 olduğu zikredilmektedir ve o, bu görüşün kontrol edilmesine davet eder; çünkü vahiy 22 değil 23 sene sürmüştür.⁶⁴

3. Sâvî Hâşiyesinde Tasavvuf Terminolojisinin Kullanımı

Sâvî, hâşiyesinde sıkça tasavvuf terminolojisini kullanmaktadır. Bu özellik, tefsirinin sûfî tefsir olduğunu ve kendisinin tasavvufa meyli olduğunu göstermektedir. Sâvî tarafından, sûfî terminolojisi kullanım örneklerinde bir takım sûfî sözlükler, bu kavramları kıyaslama ve açıklama için kullanılmıştır. Aşağıdaki örnekler bunu ispatlamaktadır:

Bakara sûresinin 2. âyetini yorumlayarak, takvanın üç derecesi olduğunu; *takvâ'l-havâs* adlı, orta derece yasaklardan uzak duran ve emredileni yapanların bulunduğunu; bu dereceden bir derece aşağısındaki *takvâ'l-âmm*e derecesinde bulunanların, şirkten uzak durduklarını ve orta derecenin üstünde olan *takvâ havâssu'l-havâs* derecesine sahip olanların, Allah dışında her şeyden uzak duranlar olduklarını açıklamaktadır.⁶⁵ Aynı terminoloji Nisâ sûresinin: “*Rabbınızden sakının*” anlamındaki 1. âyetinin⁶⁶ ve Zümer sûresinin: “*Allah takvâ sahiplerini kurtuluşa erdirir*” anlamındaki 61. âyetinin açıklamalarında da

⁶¹ Sâvî, age, IV, 537.

⁶² Bursevî, age, X, 481.

⁶³ Sâvî, age, IV, 599.

⁶⁴ Ayrıca bkz: Âlûsî, age, XXX, 287.

⁶⁵ Sâvî, age, I, 14. Ayrıca takvâ ve dereceleri ile ilgili bkz: Kâşânî, age, s. 141.

⁶⁶ Sâvî, age, I, 329.

yer almaktadır.⁶⁷ Sülemî, Nisâ sûresinin 1. âyetinin yorumunda, Vâsîfî'nin (ö. 320/932'den sonra)⁶⁸ sözlerini zikrederek bu üç çeşit takvâdan söz eder ve üçüncü takvâ çeşidi için: havâssu'l-havâs değil, hâs mine'l-evliyâ der. Daha sonrasında 4. takvâ çeşidini ekler: Peygamber takvâsı ve o aynı zamanda takvânın en yüce olanıdır.⁶⁹ Bursevi ve Âlûsî, Sâvî'nin de zikrettiği bu üç çeşidi zikreder; ancak onun kullandığı terminolojiyi kullanmazlar onun yerine takvânın üç kademesi olduğunu söylerler.⁷⁰

Mâide sûresinin: “*Ey iman edenler! Akitleri yerine getiriniz*” anlamındaki 1. âyetini yorumlayan Sâvî, bu âyetin sûfilerde müridin⁷¹ biat⁷² ettiği şeyhe⁷³ karşı yükümlülüklerini yerine getirmesi anlamına geldiğini açıklamaktadır.⁷⁴ Sâvî, Nahl sûresinin: “*Antlaşma yaptığınız zaman, Allah'ın ahdini yerine getirin ve Allah'ı üzerinize şahit tutarak, pekiştirdikten sonra yeminleri bozmayın. Şüphesiz Allah, yapacağınız şeyleri pekiyi bilir*” meâlindeki 91. âyetini tefsir ederek, söz konusu ahdin⁷⁵ mürid ile şeyh arasında olduğunu söyleyip, ahd kelimesinin

⁶⁷ Sâvî, age, III, 543-544. Ayrıca takvâ kavramı ile ilgili bakınız: ez-Zevbî, Mahmud, *Mu'cemu's-Sûfiyye*, s. 90, 1. Baskı, Dârü'l-Cil, Beyrut, 1425/2004; Enver, Fuad, *Mu'cemü'l-Mustalahâtî's-Sûfiyye*, s. 61, 1. Baskı, Ebî Huzâm, Mektebetu Lubnan, Beyrut, 1993; el-Hafnî, Abdülmun'im, *Mu'cemü'l-Mustalahâtî's-Sûfiyye*, s. 47, 2. Baskı, Dârü'l-Mesîre, Beyrut, 1407/1987; Seccâdi, Seyyid Cafer, *Tasavvuf ve İrfan Terimleri Sözlüğü*, s. 455, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2007; el-Cerrâhî, Sefer el-Muhibbî, *İsulâhât-ı Sofiyye fî Vatan-ı Asliyye Tasavvuf Terimleri*, s. 379, 1. Baskı, Kırk Kandil Y., İstanbul, 2008; Uludağ, Süleyman, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 466, Marifet Yayınları, İstanbul, 1991).

⁶⁸ Ebû Bekr Muhammed b. Mûsâ el-Vâsîfî el-Fergânî (ö. 320/932'den sonra), ilk sûfilerden.

⁶⁹ Sülemî, age, I, 139.

⁷⁰ Bursevi, 30-31; Âlûsî, age, I, 108.

⁷¹ el-Mürîd (المُرِيد) irade ve taleb eden, isteyen, arzu eden demektir. Tasavvufta, tarikata giren ve şeyhe bağlanan derviş ifade etmektedir. Mürid şeyhin iradesinde kendi iradesini yok etmiştir. (Uludağ, age, s. 353. Ayrıca benzer tarifler için bkz: ez-Zevbî, s. 376; Enver, Fuad, age, s. 161; el-Hafnî, age, s. 242; Seccâdi, age, s. 337; el-Cerrâhî, age, s. 275; Suad el-Hakîm, *İbnü'l-Arabî Sözlüğü*, s. 484, çeviren Ekrem Demirli, I. B., Kabalcı Y., İstanbul, 2005).

⁷² Biat (الْبَيْعَة) ahde etme, söz verme ve bu maksatla el sıkma demektir. Tasavvufta, şeyhine sâdık ve bağlı kalacağına, ona kayıtsız şartsız teslim olacağına, her dediğini itiraz etmeden yapacağına dair müridin mürşidine söz vermesi anlamına gelecektir.⁷² Uludağ, age, 97. Ayrıca bkz: el-Cerrâhî, age, s. 50; ez-Zevbî, age, s. 72; Seccâdi, age, s. 73.

⁷³ eş-Şeyh (الشَّيْخ) yaşlı, bey, önder, kabile başkanı demektir. Tasavvufta şeriat, tarikat ve hakikât ilimlere yüksek dereceye ulaşmış kimse. Kâşânî, age, s. 264; Uludağ, age, 455. Ayrıca bkz: el-Hakîm, age, s. 585-586; el-Hafnî, age, s. 143; Enver Fuad, age, s. 106; ez-Zevbî, age, s. 236; Seccâdi, age, s. 444; el-Cerrâhî, age, s. 370.

⁷⁴ Sâvî, age, I, 433.

⁷⁵ el-Ahd (العَهْد) söz verme, söz alma, üstlenme, taahhüt etme demektir. Tasavvufta, misâk, emânet, Bezmi ezelde ve kâlûbelâda insanların Allah'ı Rabb tanıyacıkları ve kendilerini onun kulu bileceklerine dair verdikleri sözdür. Ve buna ilâhî ahid denilir. Ayrıca şeyhin bir tâlibi müritliğe aldığına, tâlibin ise onun müridi ve müntesibi olacağına dair söz vermeleri ahitleşmelerine ahid de

insanın Allah'ın insana emrettiği olsun, insanın kendi kendine emrettiği olsun, kendi kendine yapmayı üstlendiği görevler ve şeyhin müridlere Allah'a itaati emrettiği ve emredilene aykırı davranmayacakları ahid anlamlarına geldiğini açıklamaktadır. Açıklamasının devamında, müridlerin yükümlülüğünün, şeyh dinin ölçülerine göre hareket ederken ve güzel ahlâkla süslemiş iken ahde sadık kalmak olduğunu ifade etmektedir.⁷⁶ Kuşeyrî, yukarıda zikredilen Nahl sûresindeki âyeti yorumlarken, anlaşma kavramı altına nelerin girebileceğini, anlaşmaya sadık kalmanın veya onu bozmanın ne demek olduğunu ve bunun yanında âdetine karşı gelen müridin durumunu da zikretmektedir.⁷⁷ Onun bu sözleri, Sâvî'nin zikrettiklerinin bir özetidir. Sülemî ve Âlûsî, tefsirlerinde yukarıda zikredilen âyetin yorumunda üç çeşit ahdin varlığından söz ederler: *Ahdu avâm*, dış görünüşün terki; *Ahdu'l-havâs* sırların saklanması ve *Ahdu'l-havâssi'l-havâs*, herşeyin terk edilmesi ve yegâne mâlik olana sığınması anlamındadır.⁷⁸

Sâvî, mü'minlerin Allah'ın varlığına karşı ne kadar bilinçli olduğunu anlatarak, Enbiyâ sûresinin "*Onlar, görmedikleri halde Rablerine candan saygı gösterirler. Yine onlar, kıyametten korkan kimselerdir*" anlamındaki 49. âyetini göstermektedir. Bu âyetin tefsirinde Allah'ın onları izlediği ve bâkî olduğuna inananlar var olduğu, ama onların gönüllerinin bunu hissetmedikleri, bu kişinin *mahcûb/gizli olduğu*, kendisinin günaha girebileceği yer almaktadır. Tefsirin devamında, Allah'ın onları izlediğine ve bâkî olduğuna inananların ve gönüllerinde bunu hissedenlerin bulunduğunu söyler. Bunlar bir üst derecededir ve bu derecenin adı: *makâmu'l-murâkabe*.⁷⁹ En üst derecede Allah'ı basiret gözle görendir. Bu derecenin adı *makâmu'l-müşâhede*'dir⁸⁰ der.⁸¹ Sâvî, Nahl

denilmektedir.⁷⁵ Uludağ, age, s. 29-30. Ayrıca bkz: el-Hafnî, age, s. 190; ez-Zevbî, age, s. 300-301; Seccâdî, age, s. 40.

⁷⁶ Sâvî, age, II, 428.

⁷⁷ Kuşeyrî, age, II, 168-169.

⁷⁸ Sülemî, age, I, 373; Âlûsî, age, XIV, 260.

⁷⁹ el-Makâm (المَقَام) yerleşilen yer demektir. Tasavvuf terminolojisinde ibadetleri tam yerine getirmeyi ifade etmektedir. el-Murâkabe (المُرَاقَبَة) gözetmek muhafaza anlamına gelmektedir. Tasavvufta murakabe, içte ve dışta Hakka yönelmenin maksadını sürekli düşünmek ifade etmektedir, riâyet ve hürmet de bunun kapsamına girmektedir. (Kâşânî, age, s. 398, 425. Ayrıca bkz: el-Hakîm, age, s. 476; el-Hafnî, age, s. 240-241; Enver Fuad, age, s. 160-161; ez-Zevbî, age, s. 374-375; Seccâdî, age, s. 335-336; el-Cerrâhî, age, s. 269-270; Uludağ, age, s. 344).

⁸⁰ el-Müşâhede (المُشَاهَدَة) görme demektir. Tasavvufta Hakki töhmetsiz görmeyi ifade etmektedir. Sûfilerin bazı ifadelerinden yakîne müşâhede dedikleri anlaşılmaktadır. Daha detaylı bilgi için bkz: Kâşânî, age, s. 412. Ayrıca bkz: el-Hakîm, age, s. 484-487; el-Hafnî, age, s. 244; Enver Fuad, age, s. 163; ez-Zevbî, age, s. 379; Seccâdî, age, s. 341-342; el-Cerrâhî, age, s. 279-280; Uludağ, age, s. 356.

⁸¹ Sâvî, age, III, 53.

sûresinin 90. âyetini yorumlayarak *makâmu 'l-müşâhede* derecesinde olan kişiden bahsetmekte ve bu kişinin hükümdarın yanında otururken hükümdar kendisini, kendisi de hükümdarı gördüğünü ve böylece iki tarafın/karşılıklı öğrendiğini anlatmaktadır. *Makâmu 'l-murâkabe* derecesinde olan kişi örneği ise, hükümdarın yanında oturduğunu görmeyen kişinin, Allah'ın kendisini izlediğini bilmesi ve aldığı nasihatlerle kendi kendini terbiye etmesidir.⁸² Tüsterî, Sülemî, Kuşeyrî, Bursevî ve Âlûsî'nin tefsirlerinde benzer bir yorum bulamadık. Ancak Sâvî'nin kullandığı terminolojisinin tasavvufi terminoloji olduğu dipnotlarda belirtilen kitaplardan anlaşılmaktadır.

Sâvî, Yûnus sûresinin: “*Ey insanlar! Size Rabbinizden bir öğüt, gönüllerdekine bir şifa, müminler için bir hidayet ve rahmet gelmiştir*” anlamındaki 57. âyetini tasavvuf terminolojisine göre tefsir ederek, bu âyetin *şerî'at*,⁸³ *tarikât*⁸⁴ ve *hakîkate*⁸⁵ işaret ettiğini söylemektedir. Âyetin: “*Rabbinizden bir öğüt*” anlamındaki bölümü *şerîata* işaret etmektedir; çünkü şeriat ile insanın dış görünüşü temizlenir. Tarîkata, âyetin “*gönüllerdekine bir şifa*” anlamındaki parçası ile işaret edilmiştir ve *tarikatla* insanın içi temizlenir. Âyetin “*müminler için bir hidayet ve rahmet*” anlamındaki parçası ile *hakikat* işaret edilmiş olup, bu da her şeyin içinde Allah'ı ve kendisine en yakın olarak Allah'ı gören gönlü sembolize eder. Hakikat, tarikatin ürünüdür, hakîkate tarikat ve şeriat olmadan ulaşamaz. Bu yüzden şeriat olmadan hakikat doğru/tamamlanmış değildir; şeriat olmadan hakikat batıldır.⁸⁶ Âlûsî tefsirinde aynı sözleri nakleder; ancak ondan sonra kendi hükmünü de belirterek bu tefsirin âyetin zâhirî manası ile çeliştiğini ifade etmektedir. Bundan anlaşıyor ki bu tefsir Âlûsî'ye göre kabul edilemez bir yorumdur.⁸⁷

⁸² Sâvî, age, II, 427. Ayrıca konu ile ilgili daha fazla örnek için bkz: I, 202, 281; III, 151; IV, 109.

⁸³ eş-Şerîa (الشريعة) ölçü demektir. Tasavvufu genel, küllî, âdil ve dengeli ölçüdür. Kâmil halife onu kendi hakikati yönünden getirir, yaratılmışlık yönüne karşı onun vasıtasıyla birlik ve adaletli korur. Böylece imkân hükümlerinin ve nefsanî-şeytanî çokluk hükümlerinin baskın gelmesini engeller. İşte bu, şeriat mîzanı denilen şeydir. Kâşânî, age, s. 258. Ayrıca bakınız: el-Hakîm, age, s. 584; Enver Fuad, age, s. 103; ez-Zevbî, age, s. 230; Seccâdî, age, s. 440; el-Cerrâhî, age, 369; Uludağ, age, s. 451-453.

⁸⁴ et-Tarîka (الطريقة) Sâliklerin Allah yolunda tercih ettiği yaşama tarzı. Kâşânî, age, s. 284. Ayrıca bkz: el-Hakîm, age, s. 599-607; el-Hafnî, age, s. 168; Enver Fuad, age, s. 113; ez-Zevbî, age, s. 263-264; Seccâdî, age, s. 458; el-Cerrâhî, age, 380-381; Uludağ, age, s. 468-469.

⁸⁵ el-Hakîka (الحقيقة) Tasavvufu, Hakkın her şeydeki gerçek fail ve O her şeyi ayakta tutan olması anlamında Rubûbiyeti müşâhede ifade etmektir. Kâşânî, age, s. 193. Ayrıca bkz: el-Hakîm, age, s. 223-224; el-Hafnî, age, s. 79; Enver Fuad, age, s. 76-77; ez-Zevbî, age, s. 134-135; Seccâdî, age, s. 169-170; el-Cerrâhî, age, 130-132; Uludağ, age, s. 201-202.

⁸⁶ Sâvî, age, II, 215.

⁸⁷ Âlûsî, age, XI, 139.

Sâvî, Yunus sûresinin: “*De ki: Ancak Allah’ın lûtfu ve rahmetiyle, işte bunlarla sevininler. Bu, onların topladıklarından daha hayırlıdır*” anlamındaki 58. âyetinin yorumunda, âriflerin *hamr*⁸⁸ ve *şarâb*⁸⁹ gibi terimleri kullandıklarını; bunların Allah’a olan aşkı ima ettiğini ve aşka sarhoşluk içinde ve Allah dışında her şeyi dışlayarak ulaşıldığını açıklamaktadır.⁹⁰ Bu âyetin yorumunda, karşılaştırma için kullandığımız tefsirlerin müfessirleri, Sâvî’nin kullandığı terminolojiyi zikretmedikleri halde, dipnotlarda belirtilen kitaplar söz konusu terminolojinin, sûfî terminolojisi olduğunu açıkça göstermektedir.

Müfessir, Bakara sûresinin: “*Peygamber, Rabbi tarafından kendisine indirilene imân etti, müminler de (iman ettiler)*” anlamındaki 285. âyetini yorumlayarak, Hz. Peygamber’in imânî ile diğer insanların imânının eşit ve aynı derecede olmadığını söylemektedir. Ona göre Hz. Peygamber ile mü’minlerin imânının aslı aynıdır, ama imânın dereceleri açısından farklılıklar vardır. Hz. Peygamber’in imanı *hakku’l-yakîn*⁹¹ derecesinde ve müminlerin imânı *ilmü’l-yakîn*⁹² veya *aynü’l-yakîn*⁹³ derecesinde olduğuna göre, aralarında derece açısından fark bulunur, ama asıl açısından fark bulunmaz.⁹⁴ İmâm Sülemî, bahsi geçen âyetin yorumunda, zikredilen terminolojiyi kullanmaz; ancak tefsirinde peygamberler ve diğer inananların imanı arasında bir fark gözetmektedir: Peygamberlerin imanı mükâşefe⁹⁵ ve müşâhade⁹⁶ imanıdır, inananların imanı ise

⁸⁸ el-Hammâr (الْحَمَّار) Meyhaneci demektir. Tasavvufta: 1. Kâmil İnsan, Hakk’a eren mürşid, 2. Telvin makamında izzet perdesi ile perdelenen sâlik, 3. Hayret içinde kalan aşık anlamları ifade etmektedir. Budan da hamr kelimesi gelmektedir. Uludağ, age, s. 208. Ayrıca bkz: Seccâdi, age, s. 205; el-Cerrâhî, age, s. 140.

⁸⁹ eş-Şîrb (الشَّرْب) içmek demektir. Tasavvufta tecellilerin orta derecesini ifade etmektedir. Tatmak anlamındaki zevk (الذَّوْق) tecellilerin ilki, kanmak anlamındaki riyy (الْرِی) tecellilerin son derecesidir. Kâşânî, age, s. 258. Ayrıca bkz: el-Hakîm, age, s. 589; el-Hafnî, age, s. 140; Enver Fuad, age, s. 103; ez-Zevbî, age, s. 228-229; Seccâdi, age, s. 448.

⁹⁰ Sâvî, age, II, 215.

⁹¹ Hakku’l-Yakîn (حَقُّ الْيَقِين) bir bilgi en yetkin tarzda gerçekleşmişse o da hakku’l-yakîndir. Kâşânî, age, s. 320.

⁹² İlmü’l-Yakîn (عِلْمُ الْيَقِين) veya sadece yakîn kuşkunun girmediği bilgi demektir. İlmü’l-Yakîn delil ve burhana dayanır. Kâşânî, age, 320.

⁹³ Aynü’l-Yakîn (عَيْنُ الْيَقِين) görüncesine bilmek demektir. Tasavvufta müşâhadeden ve keşiften kaynaklı bilgi demektir. Kâşânî, age, s. 320.

⁹⁴ Sâvî, age, I, 223. Ayrıca yakînin anlamı ve mertebeleri ile ilgili bkz: el-Hâkîm, age, s. 698-699; Enver Fuad, age, s. 76, 128, 130; el-Hafnî, age, s. 79, 188-189, 191; ez-Zevbî, age, s. 439, 296, 302; el-Cerrâhî, age, s. 425; Seccâdi, age, s. 169, 230-231; 515-516; Uludağ, age, s. 528-529.

⁹⁵ el-Mükâşefe (الْمُكَاشَفَة) keşfetme, açılma demektir. Duyurlar tarafından idrâk edilmeyen gizli şeyleri nefsin-adeta görülür şeyşer gibi, hiçbir kuşkuya mahal vermeyecek şekilde açığa çıkartması. Kâşânî, age, s. 432.

⁹⁶ el-Müşâhade (الْمُشَاهَدَة) görme demektir. Tasavvufta, Hakkı töhmesiz görmek ifade etmektedir. Kâşânî, age, s. 412.

vasıta ve bağlantı (vesâit ve alâik) imanındır.⁹⁷ İmâm Kuşeyrî de aynı farkı açıklar. Yaratılanlar bir delille onu görerek inanmıştır, peygamber ise iyân ile, yaratılanlar bir sebep sayesinde, peygamber ise bir sebebin olmadan inanmıştır.⁹⁸ Bursevî, Hz. Peygamber'in tafsîlen bütün detaylara inandığını, onun imanının müşâhedeye dayalı ve iyân üzere, inananların imanının ise hüccet ve burhân üzere olduğunu söylemiştir.⁹⁹ Âlûsî, peygamberin imanını ve inananların imanını şu sözlerle açıklar: Peygamber tam kâmil iman ile inanmış; inananlar ise müşâhedeten, yani dünyayı görerek ve düşünerek, ondan başka bir tanrının olmadığını anlamışlardır.¹⁰⁰ Verilen örneklerden, bütün müfessirlerin tek bir hedefe doğru gittikleri Peygamber imanının, diğer inananların imanından daha üst derecede olduğunu göstermek için uğraştıkları anlaşılmaktadır. Çünkü Sâvî, daha geniş bir terminolojiyi, diğerleri ise daha özetleyici kavramları ele alırken, hepsinin bir sûfî terminolojiyi kullandıkları görülmektedir.¹⁰¹

4. Sâvî'nin Hâşîyesinde Tasavvufî Yorumlara Atıfta Bulunması

Sâvî, bazen “*sûfiler bu şekilde yorumlamıştır*” diyerek, bazen belli sûfilerin isimlerini vererek, onlarca tasavvufî tefsir örneğini net bir şekilde göstermektedir. Örneğin:

Sâvî, Âl-i İmrân sûresinin: “*Zekeriyya: Rabbim! (oğlum olacağına dair) bana bir alâmet göster, dedi. Allah buyurdu ki: Senin için alâmet, insanlara, üç gün, işaretten başka söz söylememendir. Ayrıca Rabbini çok an, sabah akşam tesbih et*” anlamındaki 41. âyetinin tefsirinde, bazı sûfilerin kendilerine, amaca ulaşmaları için zikir ederek ve konuşmadan üç gün ve üç gece geçirme programı belirlediklerini anlatmaktadır.¹⁰² Bunun yanı sıra Kuşeyrî, burada insanlarla konuşmanın kesilmesinin kastedildiğini, Allah'a dua ile konuşmak ve onu çağırmanın (ona münacatta bulunmanın) bunun altına girmediğini ifade etmektedir.¹⁰³ Aynı şeyi Âlûsî de söylemektedir.¹⁰⁴

Süyûtî, En'âm sûresinin: مَلَكُوتِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ şeklindeki ve: “*Göklerin ve yerin melekûtunu*” anlamındaki 75. âyetini yorumlayarak, مَلَكُوت kelimesini ملك

⁹⁷ Sülemî, age, I, 85.

⁹⁸ Kuşeyrî, age, I, 129.

⁹⁹ Bursevî, age, I, 446.

¹⁰⁰ Âlûsî, age, III, 71.

¹⁰¹ Konu ile ilgili daha fazla örnek için bkz: Sâvî, age, I, 170-171; II, 367, 405, 500, 555; IV, 420, 504, 544, 556, 597.

¹⁰² Sâvî, age, I, 252.

¹⁰³ Kuşeyrî, I, 147.

¹⁰⁴ Âlûsî, age, III, 150.

olarak tefsir ederken, Sâvî, رَغْبُوتِ رَحْمُوتِ örneklerinde olduğu gibi, bu örnekte de (ت) harfinin mübalağa amacıyla kullanıldığını açıklamaktadır. Hâlbuki Sâvî, sûfilerin bu iki kelimeyi ayrı değerlendirdiklerini, ملك kelimesinin gördüğümüz şeylere işaret ettiğini, ama مَلَكُوت kelimesinin gökler ve göklerde saklanmış (gaybî) olan şeyler anlamına geldiğini eklemektedir.¹⁰⁵ Buna göre bu kelimeyi, dış anlamıyla anlamanın daha iyi olduğunu; çünkü rivayete göre Hz. Peygamber'e göklerin bilgisinin açıldığını, kendisinin gök dünyalarını, Arş-ı Kürsî'yî gördüğünü açıklamaktadır.¹⁰⁶ Sülemî tarafından yapılan bu âyetin yorumunda, Sâvî'nin zikrettiği bu iki kelime arasında, tam anlamıyla olmasa da bir fark anlaşılmaktadır.¹⁰⁷ Âlûsî'nin tefsirinde aynı zamanda Sâvî'nin zikrettiğinin leyhine bir yorum bulunmaktadır.¹⁰⁸

Müfessir Sâvî, İbrâhîm sûresinin: “Güzel bir söz, kökü (yerde) sabit, dalları gökte olan güzel bir ağaç... kötü bir sözün misali, gövdesi yerden koparılmış, o yüzden ayakta durma imkânı olmayan (kötü) bir ağaca benzer” anlamındaki 24. ile 26. âyetlerinde yer alan imanın ağaca benzetmesini yorumlayarak, ağacın sağlam köklerinin, geniş dalların ve yenilen meyvelerinin olduğunu; imanın da kalp içindeki inanma, dille ifade etme ve vücudun iş yapması ile insana kazandırıldığını söylemektedir. Bunun açıklaması aşağıdaki şekildedir: İnsan bol bol lâilâheillallâh derse, üstünde bu kelimenin nuru parlamaya ve bu kelimenin sırları kalbin içine açılmaya başlayacak ve bunun faydaları sonsuza kadar devam edecektir. Bu yüzden sûfiler bu kelimeye ısrar etmiş ve şeyhler silsilesinin aktardığı rivayete göre kendine bir hedef olarak belirlemişlerdir. Açıklamasında Senûsî'nin¹⁰⁹ bununla ilgili şu yorumu da yer almaktadır: “Akıllı insan, mümkün olduğu kadar çok bu kelimeyi anlayarak tekrar etmeli ki, bunların anlamı et ve kanıyla kaynaşsın. Bundan sonra faydasını ve sırlarını görecektir ki, hiç kimse bunların faydasını sayamayacaktır.”¹¹⁰ Tüsterî tefsirinde, bu âyetlerde mü'minin güzel söz, kâfirin ise çirkin söz ile simgelendiği zikredilmektedir. Aynı zamanda güzel söz tevhid sözü (lâilâheillallâh) olup, ameller de onun dallarıdır.¹¹¹ Ruhu'l-Beyân tefsirinde, birçok yorum arasında Sâvî'nin görüşü olan ve güzel sözle lâilâheillallâh'ın kastedildiği yorumu da zikredilmektedir.¹¹² Âlûsî, yukarıda zikredilen âyetin yorumunda bir takım işârî

¹⁰⁵ Kâşânî, age, s. 392.

¹⁰⁶ Sâvî, age, I, 560.

¹⁰⁷ Sülemî, age, I, 204.

¹⁰⁸ Âlûsî, age, VII, 210. Ayrıca bkz: Bursevî, age, III, 55-56.

¹⁰⁹ Seyyid Muhammed b. Âlî b. Muhammed b. Abdîlkâdir es-Senûsî (ö. 1276/1859), Cezâyirli Senûsiyye tarikatının kurucusudur.

¹¹⁰ Sâvî, age, II, 363. Ayrıca bkz: Sülemî, age, I, 344-345.

¹¹¹ Tüsterî, age, s. 176.

¹¹² Bursevî, age, IV, 414.

tefsirleri de zikreder ve der ki: “Güzel söz güzel nefistir/ruhtur; onun temeli, kökü sabırdır. İtikadın varlığı delil ile mümkündür; onun dalları, canların yükseklikle olup ve onun yardımıyla her an anlama ve bilgelik meyveleri vermektedir. Kötü söz ise kötü nefis veya küfürdür.”¹¹³

Kasas sûresinin: “*Sen sevdiğini hidayete erdiremezsin; bilakis, Allah dilediğine hidayet verir ve hidayete girecek olanları en iyi O bilir*” anlamındaki 56. âyetinin nüzûl sebebinin, Hz. Peygamber'in amcası olan ve İslâm âlimlerinin çoğunun görüşüne göre imana kavuşmayan Ebû Tâlib olduğunu söyleyen Sâvî, bu konuyla ilgili bazı sûfîlerin Ebû Tâlib'in canlandırıldığını, İslâm'ı kabul edip tekrar öldüğü görüşlerini aktarmaktadır.¹¹⁴ Sülemî, Hz. Peygamber'in Ebû Tâlib'e yönelik olan sevgisini açıklarken, İbn Atâ'nın sözlerini nakledip der ki: “Hz. Peygamber tabii olarak amcasını sevmiştir; çünkü o onun akrabasıdır. Ancak onu Hz. Ebu Bekr veya Hz. Ömer'i sevdiği gibi gerçek aşkla sevmemiştir.”¹¹⁵ Bursevî, tefsirinde bazı rivayetlerde Hz. Peygamber'in veda haccından döndüğünde Allah onun ebeveynlerini ve amcasını dirilttiğini, onların da iman ettiklerini zikretmektedir.¹¹⁶ Âlûsî tefsirinde, Ebû Tâlib'in imanı konusunda ihtilaflar olduğunu ifade etmektedir. Ebû Tâlib'in müslüman olduğu konusunda icma bayraktarlığı Şiiler tarafından yapılmakta olduğunu fakat, onların rivayetlerine güvenilmemesi gerektiğini eklemektedir.¹¹⁷ Ebû Tâlib'in canlandırıldığı, İslâm'ı kabul edip tekrar öldüğü görüşü, âlimlerin çoğunun Ebû Tâlib'in müşrik olarak vefat ettiği görüşüne aykırıdır. Sâvî de, bu yorum hakkında *kîle* kelimesini kullanarak, bazı sûfîlerin söz konusu görüşünün zayıf olduğunu düşündüğü anlaşılmaktadır. Bu aynı zamanda Sâvî'nin tasavvufa karşı tarafsızlığını göstermektedir.

Sûfîler, Fâtîha sûresinin 1. âyetinde yer alan اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ kelimesindeki اَلْ şeklinde belirtme edatını *ahd* olarak kabul ederler. Allah'ın kullarının şükretme konusunda yetersiz kalacaklarını bildiği için, kendi kendine şükrünü sunmuş veya kullarının kendisine şükrettiklerini göstermiştir.¹¹⁸ Bursevî, *Ruhu'l-Beyân*'da اَلْ edatının ahd için, yani tam hamd için olduğunu zikretmektedir.¹¹⁹ Kuşeyrî öteki taraftan اَلْ edatının *cins ve istiğrâk* için olduğunu söylemektedir; yani bütün

¹¹³ Âlûsî, age, XIII, 232.

¹¹⁴ Sâvî, age, III, 280.

¹¹⁵ Sülemî, age, 107.

¹¹⁶ Bursevî, age, VI, 416.

¹¹⁷ Âlûsî, age, XX, 97.

¹¹⁸ Sâvî, age, IV, 603.

¹¹⁹ Bursevî, age, I, 10.

senâlar, hamdler Allah’a âittir.¹²⁰ Sülemî’nin tefsirinde, bu âyetin yorumunda hem Sâvî’nin, hem de Kuşeyrî’nin tefsiri görülebilmektedir.¹²¹

Sâvî, Nisâ sûresinin: “*Erkek olsun, kadın olsun, her kim de mümin olarak iyi işler yaparsa, işte onlar Cennete girerler ve zerre kadar haksızlığa uğratılmazlar*” anlamındaki 124. âyetini yorumlayarak, Allah’ın sevilen kullarının Cennet için değil, Allah’ı sevdiklerinden dolayı kulluk ettiğini ifade eder. Hastayken sabırlı olan ve Cennet’te yerini gören ârif İbn Fârid’in¹²² “*Gördüğüm şey, aşkınızda derecem ise, o zaman günlerimi ve zamanımı kaybetmişim*” şeklindeki beyitlerini aktarmaktadır.¹²³

5. Sâvî Hâşiyesinde Velî, Ârif ve Sâlihlerin Zikredilmesi

Müfessir Sâvî, Kur’ân âyetlerini tefsir ederken birçoğunu, *evliyâ, ârif, ehlullâh ve sâlihler* bağlamında yorumlamaya çalışmaktadır. Sık sık bir âyetin evliyâyâ, âriflere vd. işaret ettiğini veya onların bir âyeti nasıl anladıklarını söylemekte veya onların hayatlarından örnek vermektedir. Bunun örnekleri aşağıdadır:

Bakara sûresinin 285. âyetinin: “*Ey Rabbimiz, affına sığındık*” anlamındaki sonuna ilişkin yorumunda, âriflerin hiçbir zaman yaptıkları iyiliklere güvenmediklerini ve bu yüzden en değerli sayılan ibadetleri yaparak bol bol istiğfar ettiklerini anlatmaktadır.¹²⁴

Sâvî, A’râf sûresinin: “*...kim sakınır ve kendini islah ederse, onlara korku yoktur ve onlar üzülmeyeceklerdir*” anlamındaki 35. âyetini tefsir ederek, sâlihlerin ölümü ve âhîret azabını akıllarında tutuklarından dolayı üzüntülerinin ve endişelerinin devamlı olduğunu, hatta Allah’tan müjdeli haber aldıktan sonra bile üzüntülerinin devam ettiğini; çünkü üzüntünün, sâlihlerin bu dünyada derecelerinin yükselmesine yol açtığını söylemektedir.¹²⁵

Müfessirimiz, Mü’minûn sûresinin: “*Sûra üflendiği zaman artık aralarında akrabalık bağları kalmamıştır; birbirlerini de arayıp sormazlar*” anlamındaki 101. âyetine ilişkin, sâlihlerin Peygamber’le uyanık bir şekilde buluştuklarını

¹²⁰ Kuşeyrî, age,

¹²¹ Sülemî, age, 33-35. Ayrıca hamd ile ilgili daha detaylı bilgi için bkz: Âlûsî, I, 69-70.

¹²² Ebû Hafs (Ebû’l-Kâsım) Şerefüddin Ömer b. Ali b. Mürşid es-Sa’dî el-Hamevî el-Mısırî (ö. 632/1235) Sultânü’l-âşîkîn olarak tanınan mutasavvîf-şair.

¹²³ Sâvî, age, I, 406. Ayrıca bkz: Bedruddin el-Hasen b. Muhammed el-Bûrînî ve Abdü’l-Ğaniyy b. İsmâîl en-Nâbülsî, *Şerhu Dîvân İbnü Fârid*, I, 361, Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, Beyrut. Daha fazla örnek için bkz: Sâvî, age, I, 90, 114, 170, 213, 528; II, 170, 499; III, 280; IV, 223, 420.

¹²⁴ Sâvî, age, I, 223.

¹²⁵ Sâvî, age, II, 21.

söylemektedir. Peygamber'in temiz ruhunun, temiz vücuduna yansıdığı kastedilmekte ve aynısının evliyâ ve şehitler için geçerli olduğu söylenmektedir. Hürriyete kavuşmuş olanın canı serbesttir yani hapiste değildir; kâfirlerin ruhları ise hapidedir ve yükselişleri ve seyahati mümkün değildir.¹²⁶

Sâvî, Lokmân sûresinin: “*Kıyamet vakti hakkındaki bilgi, ancak Allah'ın katındadır. Yağmuru O yağdırır, rahimlerde olanı O bilir. Hiç kimse yarın ne kazanacağını bilemez. Yine hiç kimse nerede öleceğini bilemez. Şüphesiz Allah, her şeyi bilendir, her şeyden haberdardır*” anlamındaki 34. âyetine ilişkin, Allah'ın peygamber ve evliyâ gibi sadık kullarına gizli sırlarını açmasında bir sakıncası olmadığını ifade etmektedir. Buna delil olarak Bakara sûresinin “*İnsanlar sadece O'nun istediği kadar, O'nun bildiklerinden bir kısmını bilirler*” anlamındaki 255. âyetini ve Cin sûresinin: “*O bütün görülmeyenleri bilir. Sırlarına kimseyi muttali kılmaz. Ancak, dilediği peygamber bunun dışındadır. Çünkü O, bunun önünden ve ardından gözcüler salar*” anlamındaki 26. ve 27. âyetlerini göstermektedir. Âlimler, aynı durumun evliyâ içinde geçerli olduğunu düşünmekte ve Allah'ın iyi kullarına bazı sırlarını açmasında bir sakınca olmadığını söylemektedir. Peygamberlere açılmış sırların adı mucize, evliyâlara açılmış sırların adı ise keşif ve kerâmettir.¹²⁷ Sülemî, yukarıda zikredilen Bakara ve Cin sûrelerindeki âyetlerinin yorumunda, Allah'ın peygamberlerini ve onun sâdik kullarını, velîlerini, kendisinin ebedî ilminden, yani gaybdan haberdar edebileceğini zikretmektedir.¹²⁸ Bursevî de aynı şeyi ifade ederek, bu iddiayı birkaç sâlihînin hayatından rivayetlerle desteklemektedir.¹²⁹ Âlûsî, Lokmân, Bakara ve Cin sûrelerinin âyetlerindeki yorumlarda, Allah'ın istediği kullarını, kıyamet günü dışında her gayb konusundan haberdar edebileceğini zikretmektedir. Bundan sonra, birçok kişi tarafından Allah'ın velîlerine istediği şeyleri bildirdiğine dair hikâyelerin rivayet edildiğini; ancak insanın bu rivayetlerde son derece dikkatli olması gerektiğini; çünkü birçok uydurma ve manasız rivayetin de var olduğunu ifade etmektedir.¹³⁰

Sâvî, Ahzâb sûresinin: “*Allah'ı çok zikreden erkekler ve kadınlar var ya, işte Allah, bunlar için bir mağfiret ve büyük bir mükâfat hazırlamıştır*” anlamındaki 35. âyetinin tefsirinde tesbîh, tehlîl, tahmîd ve salavât gibi herhangi bir zikrin kastedildiğini söylemektedir. Âyetteki: “*Allah'ı çok zikredenler..*” şu anlamındadır: İnsanlarda çok zikrin ortalaması 300, müridlerde 12.000 ve âriflerde Allah dışında hiç kimse aklına gelmemesine kadardır. Âriflerden biri bu

¹²⁶ Sâvî, age, III, 126.

¹²⁷ Sâvî, age, III, 344.

¹²⁸ Sülemî, age, I, 76; II, 354.

¹²⁹ Bursevî, age, I, 403; VII, 105; X, 201.

¹³⁰ Âlûsî, age, III, 12; XXI, 115; XXIX, 97.

bağlamda beyit yazmıştır: “Bir gün aklıma Senin dışında başka biri gelirse, kendimi döneçlik ve ihanetten yargılayım.”¹³¹ Sâvî’nin sözlerinden, kulun çokça Rabbini zikretmesi gerektiği anlaşılmaktadır. Kuşeyrî, bu âyetin ilgili bölümünün yorumunda, rakam zikretmeden konuşmanın çokça zikir manasını taşıdığını ifade eder ve der ki: “Âyette zikredilenler her zaman ve unutkanlığa düşmeden kendi dilleri ve kalpleri ile Allah’ı zikredenlerdir.”¹³² Bu bağlamda Sülemî’nin de kendi tefsirinde zikrettiği bazı rivayetler bulunmaktadır.¹³³ Âlûsî ise âyetteki *çok* kelimesinin belli bir yörenin örf ve âdetine göre belirleneceğini ifade etmektedir.¹³⁴

Fussilet sûresinin: “Allah’a çağıran, iyi iş yapan ve ‘Ben müslümanlardanım’ diyenden kimin sözü daha güzeldir” anlamındaki 33. âyetini değerlendiren Sâvî, Allah’ın dinine davet edenlerin birkaç çeşidi olduğunu ve sonunda en iyi davet edenin, insanlara gerçeği gösteren ve doğru yolda yürüyen veliler olduğunu söylemektedir. Evliyâlar her zaman diliminde yaşarlar, ama diğerleri onların evliyâ olduklarını bilmezler; sadece Allah’ın lütfuna ermiş olanların onların kim olduğunu öğrenme ihtimali vardır.¹³⁵ Tüsterî bu âyeti şu sözlerle yorumlar: “Allah’a ve ibadetine, onun yolu üstünde sabit durmasına, yasak olan şeylerden uzak durmasına ve Hz. Peygamber’in sünnetine çağıranın dışında daha iyi çağırısı olan var mı?”¹³⁶ Sülemî’nin tefsirinde açık bir şekilde Sâvî’nin sözleri bulunmasa da, verilen örneklerden en iyi çağırınların Allah’ın sâdik kulları olduğu anlaşılmaktadır.¹³⁷ Kuşeyrî’de ise vurgu bu denli açık değildir.¹³⁸ Bursevî, yaptığı yorumunda âyette ilk önce Hz. Peygamber’in kastedildiğini veya sahâbe veya müezzinler ve daha sonra Allah’ın yoluna çağırınları birkaç gruba taksim etmektedir. İlk ve en iyi grup peygamberlerdir; sonrasında evliyâ sonrasında ulema gelir. Onları da birkaç gruba bölmektedir; en sonunda da müezzinler gelir.¹³⁹

Şûrâ sûresinin “Allah bir insanla ancak vahiy yoluyla veya perde arkasından konuşur, yahut bir elçi gönderip izniyle ona dilediğini vahiy eder. O yücedir, hakîmdir” anlamındaki 51. âyetini tefsir ederek, vahiy ve evliyânın ilhamına değinmektedir. İlhamı peygamber olmayan ve evliyâ olanlar yaşayabilir.

¹³¹ Sâvî, age, III, 375.

¹³² Kuşeyrî, age, III, 39.

¹³³ Sülemî, age, II, 147.

¹³⁴ Âlûsî, age, XXII, 21.

¹³⁵ Sâvî, age, III, 591-592.

¹³⁶ Tüsterî, s. 239.

¹³⁷ Sülemî, age, II, 218-219.

¹³⁸ Kuşeyrî, age, III, 151.

¹³⁹ Bursevî, age, VIII, 257-258.

Evliyânın ilhamı şeytanın fısıldamasıyla karışabilir; ama Peygamber'in vahyi için böyle bir şey söz konusu olamaz.¹⁴⁰ Bursevî, aynı zamanda evliyânın Allah'tan bir ilham almasında bir sakınca olmadığını söylemekte ve bunu da örneklerle desteklemektedir.¹⁴¹ Âlûsî de tefsirinde Sâvî'nin zikrettikleri doğrultusunda bir takım rivayetler zikretmektedir. Ancak çok daha detaylı bir şekilde ilham ve vahiy arasındaki fark üzerinde durmaktadır.¹⁴²

5.1. Âriflerin Şiirleri

Sâvî, Kur'an'ın yorumlanmasında sıkça âriflerin şiirlerini de kullanmıştır. Sâvî, hâşiyesinde 40'tan fazla yerde âriflerin şiirlerine yer verdiğinden dolayı konu özel bir başlık altında incelenmiştir.

Sâvî, Ankebût sûresinin: *وَمَا هَذِهِ الْحَيَاةُ الدُّنْيَا إِلَّا لَهْوٌ وَلَعِبٌ* şeklindeki ve: *“Bu dünya hayatı sadece bir eğlenceden, bir oyundan ibarettir”* meâlindeki 64. âyetini tefsir ederek, dünyanın faniliğinden bahseden ve ârifler tarafından yazılan şu mısra örneklerini vermektedir:

تَأْمَلُ فِي الْوُجُودِ بَعِينَ فِكْرٍ تَرَى الدُّنْيَا الدَّيَّةَ كَالْخَيَالِ
وَمَنْ فِيهَا جَمِيعًا سَوْفَ يَفْنَى وَبَيَقَى وَجْهَهُ رَبِّكَ ذُو الْجَلَالِ

*Düşün varlık âlemini tefekkür gözüyle. Şu değersiz dünyanın bir hayale benzediğini göreceksin. Dünyada her ne varsa yok olacaktır. Kalacak olan Celâl Sahibi Rabbindir.*¹⁴³

Hadîd sûresinin: *هُوَ الْأَوَّلُ وَالْآخِرُ* şeklindeki ve: *“O ilktir, sondur”* anlamındaki 3. âyetini tefsir ederken, Cennet ve Cehennem gibi geçici olmayan şeylerin Allah'a bağlı olduğunu, kendiliklerinden bâkî olmadığını ve Allah'ın izniyle bâkî olduklarını ifade edip, şu mısra örneklerini vermektedir:

مَنْ لَا وَجُودَ لِدَاتِهِ مِنْ دَاتِهِ فَوُجُودُهُ لَوْلَاهُ عَيْنُ مُحَالٍ

*Zatına kendi zatından vücudu (varlığı) olmayanın, Onsuz (Allah'sız) varlığı muhalin aynısıdır, yani mümkün değildir.*¹⁴⁴

¹⁴⁰ Sâvî, age, IV, 29-30. Konu ile ilgili daha fazla örnek için bkz: I, 38, 281, 313, 316, 385, 406, 456, 463, 550, 551, 578, 591-592, 592; II, 206, 419, 478, 519, 540, 553, 569, 576; III, 53, 151, 183, 381, 533; IV, 58, 133-134, 264, 504.

¹⁴¹ Bursevî, age, VIII, 344-346.

¹⁴² Âlûsî, age, XXV, 62.

¹⁴³ Sâvî, age, III, 312.

¹⁴⁴ Sâvî, age, IV, 243.

Sâvî, Felak sûresinin: *وَ مِنْ شَرِّ حَاسِدٍ إِذَا حَسَدَ* şeklinde ve: “*Ve kıskandığı vakit kıskanç kişinin şerrinden sabahın Rabbine sığınırım*” anlamındaki son âyetinde, hased ile ilgili bazı âriflerin şiirlerini zikretmektedir:

أَلَا قُلْ لِمَنْ بَاتَ لِي حَاسِدًا أَتَدْرِي عَلَى مَنْ أَسَاءَتِ الْأَدَبُ
أَسَاءَتِ عَلَى اللَّهِ فِي فِعْلِهِ لِأَنَّكَ لَمْ تَرْضَ لِي مَا وَهَبَ
فَكَانَ جَزَاؤُكَ أَنْ حَصَّنِي وَ سَدَّ عَلَيْكَ طَرِيقَ الطَّلَبِ

*Beni kıskanmaya başlayana de ki: Kime karşı edepsizlik ettiğini biliyor musun? Allah'ın yaptığına karşılık edepsizce davrandın. Çünkü bana hibe ettiğinden razı olmadın. Buna karşılık senin cezan; Beni nimetine kavuştururken, sana da isteme yolunu kapattı.*¹⁴⁵

Sâvî, Duhâ sûresinin: *وَلَسَوْفَ يُعْطِيكَ رَبُّكَ فَتَرْضَى* şeklinde ve: “*Pek yakında Rabbin sana verecek, sen de hoşnut olacaksın*” anlamındaki 5. âyete ilişkin tefsirinde, Peygamber’in “*Ümmetimin son efradı Cehennem ateşinden kurtulana kadar ben hoşnut olmayacağım*” sözlerine atıfta bulunduktan sonra, bazı âriflerin mısralarını örnek vermektedir:

قَرَأْنَا فِي الضُّحَى وَ لَسَوْفَ يُعْطِي فَسَرَّ قُلُوبُنَا ذَلِكَ الْعَطَاءُ
وَ حَاشَا يَا رَسُولَ اللَّهِ تَرْضَى وَ فِينَا مَنْ يُعَذِّبُ أَوْ يُسَاءُ

*Duhâ sûresinde ‘ve le seyye yu’tî – Sen razı olana kadar vereceğiz’ âyetini okuduk. Allah’ın bu vergisiyle kalplerimiz sevindi. İçimizde azap edilen veya kötülüğe maruz kalan birinin olmasına razı olmandan seni tenzih ederim ya Resûlallah.*¹⁴⁶

5.2. Âyetlerin ve Sûrelerin Fazileti Hakkında Âriflerin Sözleri

Sâvî’nin hâşiyesinde bulunan ilginç detaylardan biri, başka tefsirlerde kolay bulunmayan -ki bu Sâvî’nin tasavvuf ilgisinden ortaya çıkan bir sonuçtur- âriflerin bazı sûre ve âyetlerin faziletleri ile ilgili sözleridir. Sâvî’nin hâşiyesinde 25 âyet ve 8 sûre ile ilgili âriflerin sözleri bulunmaktadır. Bunlardan bazılarını değineceğiz.

Ölüm anında Ra’d sûresinin okunması canın çıkmasını kolaylaştırır.¹⁴⁷

¹⁴⁵ Sâvî, age, IV, 595.

¹⁴⁶ Sâvî, age, IV, 519. Daha fazla örnek için bkz: I, 14, 34, 114, 124, 194, 207, 243, 246, 281, 309, 311-312, 321, 326, 476, 551, 578, 599; II, 21, 60, 201, 206, 216, 454, 484; III, 119, 165, 245, 293, 320, 367, 443; IV, 144, 192, 418.

¹⁴⁷ Sâvî, age, II, 328.

Yafî, Şâzelî'den şunu nakleder: “Şeytânın vesveseleri sırasında, sağ elini göğsün sol tarafına, yani kalbin olduğu yere dayandır ve yedi kere de ki: *Subhâne'l-Meliki'l-Kuddûs ve'l-Hallâki'l-Fe'âl*; ondan sonra İbrâhîm sûresinin 19.-20. âyetlerini oku! Bu şeytânın vesveselerini gidermeye yardımcı olacaktır.”¹⁴⁸

Âriflerin şöyle dedikleri rivayet edilir: “Kim insanların nazarlarından korunmak isterse, onların yanlarından geçerken 9 kere En'âm sûresinin 103. âyetini - *la tudrikuhu'l-ebsâru* 'yu okusun.”¹⁴⁹

Âriflerden naklediliyor ki: “Kim Şûra sûresinin 19. âyetini her gün 9 kere okursa, Allah tüm işlerini hafifletir, güzel rızık almasını kolaylaştırır. el-Latîf'i tekrar etmesiyle de aynı şeye nâil olur.”¹⁵⁰

Kurtubî tefsirinde Abdullah b. Abbas'ın sözlerini naklederek der ki: Doğum esnasında kadın zorluk çekerse, eğer kolayca doğum yapmak isterse, bir kağıda *Bismillâhi'r-Rahmâni'r-Rahîm La ilâhe illallâhu'l-Azîmu'l-Kerîm Subhânellahi Rabbi's-Semâvati ve Rabbi'l-Ardi ve Rabbi'l-Arşi'l-Azîm* ve Nâziât'ın 46. ve Ahkâf'ın 35. âyetini yazsın. Bunları kâğıda yazıp suya batırıp bu suyla duş alacak ve içecektir.¹⁵¹

Bilindiği gibi bu tür sözler, bir hadise veya rivayete dayanmakta olup sadece sûfilerin tecrübe ve deneyimlerinden kaynaklanmaktadır.

6. Sâvî'nin Aşırıya Kaçan Sûfileri Kınaması ve Mutedil Sûfileri Desteklemesi

Müfessir Sâvî, aşırıya kaçan sûfiler grubuna dâhil değildir ve hâşîyesindeki yorumlarından mutedil sûfiler grubuna yakın olduğu anlaşılmaktadır. Mutedil sûfilerin görüşlerini, davranışlarını ve inanışlarını desteklemekte ve mutedil sûfiler gibi düşünmeyenleri ise kınamaktadır.

Müridlerinin Kur'ân okumalarından daha fazla zikir yapmalarını tavsiye eden şeyhlerin davranışlarını eleştiren Sâvî, Tâhâ sûresinin “*Sana O'nun vahyi tamamlanmazdan önce Kur'ân'ı (okumakta) acele etme ve 'Rabbim, benim ilmimi artır' de*” meâlindeki 114. âyetini delil göstererek, Kur'ân'ın tekrarlanmasıyla ilmin artmasını istemenin en iyi ve en değerli olduğunu söylemektedir. Bu yüzden şeyhler, müridlerin gönüllerini temizlemek için Kur'ân okumalarını ve bu şekilde

¹⁴⁸ Sâvî, age, II, 479.

¹⁴⁹ Sâvî, age, II, 501.

¹⁵⁰ Sâvî, age, II, 501.

¹⁵¹ Sâvî, age, IV, 98.

ibadet etmelerini tavsiye etmiştir. Gönüllerini temizleyene kadar zikir çekerek nefisleriyle savaşmaları emredilir. Zikrin gafletinin Kur'ân gafletinden daha hafif olmasında hikmet bulunmaktadır; çünkü rivayete göre Kur'ân okuyanı belki Kur'ân lanetleyebilir. Bu yüzden ârifler, Kur'ân'ın okunmasıyla ilim, marifet ve ahlâk artırılsın ve iyileşsin diye, Kur'ân'a ulaşma yollarını belirlediler. Onların yolun başında Kur'ân'ı bırakmaları, Kur'ân'dan daha iyisi olduğundan değildir; Kur'ân'ı okumaya başlamadan önce temiz olmak istegindendir.¹⁵²

Sâvî, birkaç âyetin tefsirinde Hz. Peygamber'e ve Ehl-i Beyt'e aşk ve evliyâyâ tevessül yapmak gibi işleri, bereketten dolayı olumlu değerlendirmektedir. Hac sûresinin “*O, Allah'ı bırakıp, kendisine ne faydası, ne de zararı dokunacak olan şeylere yalvarır. Bu büsbütün uzak sapıklığın ta kendisidir*” meâlindeki 12. âyetinin anlamının genel olduğunu, yaratıklara yönelen herkese, yaratıklara dayanan ve Yaratan'ı ihmal eden herkese işaret ettiğini söylemektedir. Hâlbuki, Ehl-i Beyt'e, evliyâ'ya, Allah'ın iyi kulları olan sâlihlerle arkadaşlık yaparak yaratıklara yönelmesi, Allah'ın rahmetinin inmesinden dolayı olumlu sayılmaktadır. Bunu daha iyi anlatmak ve anlamak için camilerde bulunmak, Kâbe'nin etrafında tavaf yapmak, Kadir gecesinde ibadet etmek gibi Allah'ın emirlerini hatırlatmak gerekir; çünkü bahsi geçen zaman ve mekânlarda Allah'ın rahmeti inmektedir. Buna göre rahmetin indiği mekân ile insanlar arasında fark yoktur; çünkü bu kişiler Allah'ın rahmetinin inmesine sebep olurlar.¹⁵³

Sâvî'nin Ahzâb sûresinin: “*Ey peygamber hanımları! Sizden kim açık bir hayâsızlık yaparsa, onun azabı iki katına çıkarılır. Bu, Allah'a göre kolaydır*” meâlindeki 30. âyetine ilişkin tefsirinde, insan ne kadar çok Hz. Peygamber'e yakınsa, o kadar çok Allah'a yakın olduğunu söylemektedir. Onun bu görüşüne karşı bazıları, Peygamber'e olan aşkın şirk olduğunu iddia etmektedir. Sâvî, bunu iddia edenlerin doğru yoldan saptıklarını söylemektedir.¹⁵⁴ Bursevî, Ahzâb sûresinin 29. âyetinin, zâhiri yorumundan sonra işârî yorumuna da dikkat çekerek der ki: “Âyet, Allah'a, Peygamber'e ve âhirete karşı olan âşığın Hz. Peygamber ile bağlantılı olması gerektiğini ifade etmektedir.”¹⁵⁵ Âlûsî, bu âyeti tefsir ederken Hz. Peygamber'e karşı olan aşkın büyük bir kazanca sebep olacağını, aksine dünyaya yönelik aşkın insanı Hz. Peygamber'in yolundan uzaklaştırmaya sebep olacağını iddia etmektedir.¹⁵⁶ İki yorum da Sâvî'nin sözleri lehine kabul edilebilir.

¹⁵² Sâvî, age, III, 32.

¹⁵³ Sâvî, age, III, 80. Ayrıca bkz: I, 463; II, 553; IV, 75-76.

¹⁵⁴ Sâvî, age, III, 372.

¹⁵⁵ Bursevî, age, VII, 166.

¹⁵⁶ Âlûsî, age, XXII, 101.

Ankebût sûresinin: “Allah’tan başka dostlar edinenlerin durumu, örümceğin durumu gibidir. Örümcek bir yuva edinir; hâlbuki yuvaların en çürüğü şüphesiz örümcek yuvasıdır. Keşke bilselerdi” anlamındaki 41. âyetinin yorumunda, Sâvî'nin sûfilerin görüşlerini ve davranışlarını savunduğu ve bunlara karşı olanları azarladığı görülmektedir. Mahallî, âyette zikredilen evliyâyı/koruyucuları putlar olarak yorumlamıştır. Bunun yanı sıra Yüce Mevlâ'nın hizmetinde olan evliyâyı bereket maksatlı sahiplenmek, onlara yakın olmak ve onların ipine sınıksız sarılmak emredilmiştir. Onlar sadece sebeptir, rahmet ve bereket onların yanına inmektedir.¹⁵⁷ Bursevî bunu zikretmeden diğer konulara işaret etmektedir: Âyet, kendine Allah'ı koruyucu (veliyen) olarak alanların, O'na tapanların ve O'na tevekkül edenlerin örneğinin, evini taştan yapanlara benzediğini ve aynı zamanda kişinin Allah dışında hiç kimseyi koruyucu olarak alma hakkı olmadığını ifade etmektedir.¹⁵⁸

Cin sûresinin: “O bütün sırları/görülmeyenleri bilir. Sırlarına kimseyi muttali kılmaz” anlamındaki 26. âyetinin yorumu, Allah'ın sırlarını tamamını hiç kimseye tam olarak açmadığı ve bu konuda bir eksikliğin mümkün olmadığı doğrultusundadır. Bu yüzden bu âyet evliyânın keşif ile ilgili kerâmetlerini inkâr etmez. Evliyânın kerâmetlerine karşın, sadece peygamberlerin gaybî mucizeleri vahiy yoluyla keşfedildiğinden dolayı daha güçlü ve eksiksizdir. Bu, peygamberlerin günah işlememesinin farz kılınmasından ve evliyânın günaha girmelerinin mümkün olmasındandır.¹⁵⁹ Burada görüldüğü üzere Sâvî, evliyânın da kesin bir şekilde günahsız olduğunu ifade etmemiştir. Bunun da açık sebebi, her insanın günahlı olduğu gerçeğidir. Ancak öteki taraftan Allah'ın isterse kendi kulunu günahsız bırakabileceğini de ifade etmiştir. Bursevî, Sâvî'nin söylediklerini destekleyen genişçe bir yorum zikretmektedir.¹⁶⁰

Sâvî, Kasas sûresinin 68. ile 70. âyetlerini tefsir ederek, önce istihâre namazının sahih hadiste¹⁶¹ zikredilen doğru şeklini anlatır. Ardından sûfilerin istihâre ile ilgili bazı davranışlarını eleştirip, rüya, Mushaf veya tespih yoluyla istihâre şeklinin Hz. Peygamber'den rivayet edilmediğini söylemiştir. Bu yüzden bunlar mekruh ve tıyare (uğursuzluk) çeşidi olarak sayılmaktadır.¹⁶²

¹⁵⁷ Sâvî, age, III, 305.

¹⁵⁸ Bursevî, age, VI 470-471.

¹⁵⁹ Sâvî, age, IV, 401. Ayrıca bkz: Sülemî, age, I, 76; II, 354; Âlûsî, age, XXIX, 97.

¹⁶⁰ Bursevî, age, X, 201. Ayrıca 135-138 dipnotlara bakınız.

¹⁶¹ Buhârî, *De'avât*, 6382.

¹⁶² Sâvî, age, III, 286.

7. Tasavvufî Yorumları Desteklemek İçin Zayıf Hadisleri Kullanması

Müfessir Sâvî, hâşiyesinde sahih hadislerin yanı sıra onlarca zayıf hadiste kullanmıştır. Bu hadislerden bazıları o kadar zayıftır ki, *münker* veya *mevzu* seviyesine ulaşmaktadır. Öbür taraftan o derece zayıf olmayan ve kendileriyle amel edilebilen hadisler de vardır. Ayrıca, Sâvî'nin zayıf hadislere atıfta bulunması garip olmamalıdır; çünkü sûfîlerin zayıf hadisler konusunda mütesâhil olduğu bilinmektedir.

Bakara sûresinin: “İşte üzerlerine aşağılık ve yoksulluk damgası vuruldu. Allah'ın gazabına uğradılar” meâlindeki 61. âyetini yorumlayan Sâvî, burada gönül yoksulluğunun kastedildiğini söylemiştir. Çünkü onların malı mülkü çoktur. Buna destek olarak: *الْفَقْرُ سَوَادُ الْوَجْهِ فِي الدَّارَيْنِ* “Fakirlik her iki cihanda yüz karasıdır” anlamındaki hadisi göstermektedir.¹⁶³ Fakat bu hadis mevzu hadislerdendir.¹⁶⁴

Sâvî, Hac sûresinin: “Yeminlerinizi aranızda fesada araç edinmeyin, aksi halde (İslâm'da) sebat etmişken ayağınız kayar da (insanları) Allah yolundan alıkoymanız sebebiyle (dünyada) kötülüğü tadarsınız. Sizin için büyük bir azap vardır” meâlindeki 78. âyetini yorumlayarak, iç ve dış düşmanlara karşı savaşın, demektir. Görülebilen dış düşmanlar, dalâlete uğrayan kâfir gruplarıdır ve onlara karşı savaş bellidir. Bu savaşın adı küçük cihattır. Nefis, tutkular ve şeytan vaziyetinde iç düşmanlara karşı savaş, tutkulardan adım adım uzaklaşmak olarak nitelenmektedir. Hadiste anlatıldığı gibi bu savaşın adı büyük cihattır.¹⁶⁵ Bu şekilde adlandırılmasının nedeni, dış düşmanlar bazen buradadır, bazen değildir ve insan bu düşmanları öldürür veya onlar tarafından öldürülürse, Cennet'e gider. Fakat iç düşmanların faaliyetleri hiçbir zaman durmaz, onlarla ateşkes imzalamak mümkün değildir. Bu yüzden iç düşmanların sahibi öldürülmüş veya yenilmiş olursa Cehennem'e gider.¹⁶⁶ Sülemî, bu âyetin yorumunda üç çeşit cihadın var olduğunu zikretmektedir: Düşmana, şeytana ve nefesine karşı cihad. Ancak en tehlikeli ve en zor olanın nefse karşı verilen cihad olduğunu ifade etmiştir ve Sâvî

¹⁶³ Sâvî, age, I, 58.

¹⁶⁴ es-Sâgânî, Ebü'l-Fezâil Radıyyüddîn (Radî) Hasen b. Muhammed b. Hasen (ö. 650/1252), *Mevdû'ât*, s. 53, (hadis nu: 80), tahkik Necm Abdurrahmân Halef, 2. Baskı, Dâru'l-Me'mûn li't-Turâs, Dimeşk-Beyrut, 1405/1985; Aclûnî, Ebü'l-Fidâ İsmâîl b. Muhammed b. Abdilhâdî el-Cerrâhî (ö. 1162/1749), *Keşfü'l-Hafâ*, II, 87, (hadis nu: 1837), Mektebetü'l-Kuds, 1351; Alî el-Halebî, Alî Hasan vd., *Mevsû'atu'l-Ehâdis ve'l-Âsâri'd-Da'ife ve'l-Mevdû'a*, VI, 273, (hadis nu: 273), 1. Baskı, Mektebetü'l-Me'ârif, Riyad, 1419/1999.

¹⁶⁵ Müfessir Sâvî, şu hadise işaret etmektedir: *رَجَعْنَا مِنَ الْجِهَادِ الْأَصْغَرِ إِلَى الْجِهَادِ الْأَكْبَرِ* “Küçük cihaddan büyük cihada döndük” Ayrıca bkz: Elbânî, *Silsiletü'd-Daife*, V, 478-481, (hadis nu: 2460) *munker*.

¹⁶⁶ Sâvî, age, III, 104.

gibi aynı hadisi kullanmıştır.¹⁶⁷ İmâm Kuşeyrî cihadı şu şekilde paylaşmıştır: Nefs, kalp ve mal cihadı. Her türün açıklamasından sonra o aynı zamanda en zor cihadın nefse karşı yapılan olduğunu ifade etmiştir.¹⁶⁸ Bursevî'nin *Rûhu'l-Beyân*'ında zikredilen Sâvî'nin konuşması bulunmaktadır.¹⁶⁹ Bu hadisi aynı zamanda Ebussuûd¹⁷⁰ ve Âlûsî¹⁷¹ tefsirlerinde de zikretmiştir. Tefsirlerde bu hadis sıkça bulunmasına rağmen ve hadisin yukarıda zikredilen anlamı doğru olmakla birlikte bilimsel açısından Sâvî ve diğer müfessirlerin dikkat çektiği hadis: *رَجَعْنَا مِنَ الْجِهَادِ الْأَصْغَرِ إِلَى الْجِهَادِ الْأَكْبَرِ* “Biz küçük cihaddan büyük cihada döndük” muhaddislerin görüşlerine göre münkerdir.¹⁷²

Sâvî, Neml sûresinin: “Nihayet karınca vâdisine geldikleri zaman, bir karınca: Ey karıncalar! Yuvalarınıza girin; Süleymân ve ordusu farkına varmadan sizi ezmesin! dedi” meâlindeki 18. âyetine ilişkin ilginç bir rivayet aktarmaktadır. Karınca bu cümle ile diğer karıncaları uyardıktan sonra Süleymân duyup sormuş: Benim zulmümden korkuyor musun? Adil bir peygamber olduğumu bilmiyor musun? Bu cümleyi neden söyledin? Karınca demiş ki: *Farkına varmadan* sözümü duymadın mı? Ben bedenlerin ezilmesini ve yıkılmasını değil, kalpleri kastettim. Senin onurlandırdığın nimetleri istemelerinden ve dünya ile sınav olmalarından ve zikir yerine senin mülkünü izlemeleri, akıllarını almasından korktuğumdan dolayı... ve diyalog devam eder.¹⁷³ Bu diyalogu biraz farklı bir şekilde, ama aynı içerik ve manası ile Kuşeyrî tefsirinde *kile* sığasıyla zikretmiştir.¹⁷⁴ Bu bağlamda Sülemî'nin tefsirinde, İmâm Cüneyd'in birkaç cümlesi bulunmaktadır.¹⁷⁵ Aynı zamanda bu rivayet, İmâm Kurtubî tefsirinde Ebû İshâk es-Sa'lebî'den nakledilmiştir.¹⁷⁶ Ancak bu rivayet hadis kitaplarında bulunmamaktadır. Büyük ihtimalle bir İsrâiliyât söz konusudur.

Bunların yanında Hz. Peygamber söz konusu olduğunda Allah katındaki durumu ve yüceliği, Peygamber'e karşı olan aşk, mucizeleri vb. konularda sûfiler sıkça zayıf hadislerle başvurmaktadırlar. Sâvî de aynı şekilde bu yolu izlemiştir.

¹⁶⁷ Sülemî, age, II, 28.

¹⁶⁸ Kuşeyrî, age, II, 333.

¹⁶⁹ Bursevî, age, VI, 64.

¹⁷⁰ Ebussuûd, age, VI, 122.

¹⁷¹ Âlûsî, age, XXX, 209.

¹⁷² Alî b. Husâmeddîn, age, IV, 616; Elbânî, *Silsiletu'd-Da'îfe*, V, 478-481, (hadis nu: 2460) *munker*.

¹⁷³ Sâvî, age, III, 232.

¹⁷⁴ Kuşeyrî, age, II, 413-414.

¹⁷⁵ Sülemî, age, II, 87.

¹⁷⁶ Kurtubî, age, XIII, 171.

Müfessirimiz, Tevbe sûresinin: هُمَا بِإِخْرَاجِ الرَّسُولِ şeklindeki ve: “Peygamber’i (yurdundan) çıkarmaya kalkışan” anlamındaki 13. âyetinde şu hadisi zikreder: “اللَّهُمَّ كَمَا أَخْرَجْتَنِي مِنْ أَحَبِّ الْبِلَادِ إِلَيَّ فَأَسْكِنِّي فِي أَحَبِّ الْبِلَادِ إِلَيْكَ” “Rabbim, sevdiğim topraklardan beni çıkardığın gibi, senin en sevdiğin topraklara beni yerleştir.”¹⁷⁷

Sâvî, benzer bir şekilde Tevbe sûresinin: خُذْ مِنْ أَمْوَالِهِمْ صَدَقَةً تُطَهِّرُهُمْ وَتُزَكِّيهِمْ şeklindeki ve: “Onların mallarından sadaka al; bununla onları temizlersin, onları arıtıp yüceltirsin. Ve onlar için dua et. Çünkü senin duan onlar için sükûnettir” anlamındaki 103. âyeti şu hadislerle yorumlar: حَيَاتِي خَيْرٌ لَّكُمْ وَمَمَاتِي خَيْرٌ لَّكُمْ تُعَرِّضُ عَلَيَّ أَعْمَالَكُمْ فِي الصَّبَاحِ وَفِي السَّمَاءِ فَإِنْ وَجَدْتُ خَيْرًا حَمَدْتُ اللَّهَ وَ إِنْ وَجَدْتُ سُوءًا اسْتَغْفَرْتُ لَكُمْ “Benim hayatım sizler için hayır, ölümüm de hayırdır. Sizin amelleriniz gece gündüz bana gösterilmektedir. Eğer onlarda hayır bulursam Allah’a şükrederim, şer bulursam ondan af dilerim.”¹⁷⁸

Müfessirimiz, Yûnus sûresinin: أَلَا إِنَّ أَوْلِيَاءَ اللَّهِ لَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ şeklindeki ve: “Bilesiniz ki, Allah’ın dostlarına korku yoktur; onlar üzülmeyecekler de” anlamındaki 62. âyetinde şu hadisten bahseder: يَا دُنْيَا مَنْ خَدَمَنِي فَأَخْدِمِيه “Ey dünya, kim hizmetimde bulunursa hizmetinde bulun.”¹⁷⁹

Ayrıca görüldüğü gibi, bütün bu hadisler zayıf veya uydurma hadislerdir.

Sâvî’nin de kullandığı zayıf hadisler arasında olanların bir kısmı, Kur’ân, sûre ve âyetlerin fazileti konusundakilerdir:

Sâvî, İsrâ sûresinin: وَإِذَا قَرَأْتَ الْقُرْآنَ جَعَلْنَا بَيْنَكَ وَ بَيْنَ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَةِ حِجَابًا مَسْتُورًا şeklindeki ve: “Biz, Kur’ân okuduğun zaman, seninle âhirete inanmayanların arasına gizleyici bir örtü çekeriz” anlamındaki 45. âyetinde şu hadisi zikreder: خُذْ مِنَ الْقُرْآنِ مَا شِئْتَ لِمَا شِئْتَ “Kur’ân’dan ne için istersen, ne kadar istersen al.” Ayrıca bu hadis, mevzu hadislerden olabilir, çünkü muteber hadis kitaplarında onu bulamadık.¹⁸⁰

Sâvî, Yâsîn sûresinin fazileti hakkında bir çok rivayeti zikretmiştir. Başka hiç bir sûre hakkında bu kadar söz etmemiştir. Bazılarını şöyle zikredebiliriz:

¹⁷⁷ Sâvî, age, II, 130. Ayrıca bkz: Hâkim, Müstedrek, 4261, Elbânî, Silsiletu’ d-Da’îfe, III, 639-640, (hadis nu: 1445) mevzu.

¹⁷⁸ Sâvî, age, II, 173. Ayrıca bkz: Bezzâr, V, 308; Elbânî, Silsiletu’ d-Da’îfe, II, 404-406, (hadis nu: 975) zayıf.

¹⁷⁹ Sâvî, age, II, 218. Ayrıca bkz: Ebû Nuaym el-İsfahânî, Hilyetü’ l-Evliyâ, III, 194; Elbânî, Silsiletu’ d-Da’îfe, I, 68, (hadis nu: 12); II, 218 (hadis nu: 808), mevzu.

¹⁸⁰ Sâvî, age, II, 471. Ayrıca bkz: Elbânî, Silsiletu’ d-Da’îfe, II, 33, (hadis nu: 557) mevzu.

- *Her kim cuma gecesinde Yâsîn sûresini okursa günahları affedilecektir.*"¹⁸¹
- *Hiç bir ölü yokki onun üzerine bir Yâsîn sûresi okunduğunda Allah da ona bir kolaylık sağlamasın.*"¹⁸²
- *(Yâsîn suresi) okuyandan her türlü kötülüğü uzaklaştırır ve her dileğini yerine getirmektedir.*"¹⁸³

Aynı zamanda büyük ödülleri söz konusu olduğunda, sûfiler bu konudaki zayıf hadisler hakkında mütesâhildir. Bu bölümde müfessir Sâvî aynı şekilde zayıf hadisleri kullanmıştır. Meselâ, Bakara sûresinin: *وَلَهُمْ فِيهَا أَزْوَاجٌ مُّطَهَّرَةٌ* şeklinde ve: *"Cennet'te tertemiz eşler de vardır"* anlamındaki 25. âyetinde şu rivayeti zikreder: *"Cennet'te her kişi 4.000 bakire, 8.000 dul ve 100 huri ile evlenecektir."* Bu rivayet hadis kitaplarında zayıf olarak geçmektedir.¹⁸⁴

Sâvî, Tevbe sûresinin: *"Adn cennetlerinde güzel meskenler (vadetti)"* anlamındaki 72. âyetini tefsir ederken, şu hadisi zikretmektedir: *"İnciden olan bir saray, o sarayda kızıl yakut taştan 70 ev, her evde yeşil zümrüitten 70 daire, her dairede 70 yatak, her yatakta her renkten 70 nevresim, her yatakta bir hûri kadın vardır."* Diğer rivayette ise: *"Her dairede 70 sofraya, her sofrada 70 çeşit yemek vardır."*¹⁸⁵ Bu hadis İbn Cerîr et-Taberî tefsirinde bulunmaktadır.¹⁸⁶ Bu iki rivayet çok zayıf hadisler grubuna girer ve bazı âlimlere göre mevzu hadislerdir.¹⁸⁷

SONUÇ

Ahmed b. Muhammed es-Sâvî, Kur'an ve ulemâ ile arkadaşlık yapmaya küçük yaştan beri başlamıştır. Bu da onun güzel ahlâk ve faydalı ilimle süslenmesine ve büyük âlim olmasına olanak sağlamıştır. Sûfî bir ortamda, özellikle Halvetî-Şâzilî tarikatı içinde doğması ve büyümesi, o ilimden faydalanmasına ve sahip olmasına da fırsat tanımıştır. Daha sonra tasavvufa

¹⁸¹ Sâvî, age, III, 440-441. Ayrıca bkz: Elbânî, *Za'îfü't-Terğîb ve't-Terhîb*, I, 233 (nadis nu: 450), çok zayıf.

¹⁸² Elbânî, *Silsiletü'd-Da'îfe*, Mevzû, XI, 363-364, (hadis nu: 5219) mevzu.

¹⁸³ Elbânî, *Silsiletü'd-Da'îfe*, Mevzû, VII, 257, (hadis nu: 3260) çok zayıf.

¹⁸⁴ Sâvî, age, I, 30. Ayrıca bkz: el-İsfahânî, *Sıfatü'l-Cenne*, II, 212, Beyhakî, *el-Ba's ve'n-Nüşûr*, s. 224; Elbânî, *Za'îfü't-Terğîb ve't-Terhîb*, II, 497 (hadis nu:2233) munkar.

¹⁸⁵ Sâvî, age, II, 158.

¹⁸⁶ İbn Cerîr, age, X, 179.

¹⁸⁷ Heysemî, *Mecmeu'z-Zevâid*, 18769, Elbânî, *Za'îfü't-Terğîb ve't-Terhîb*, II, 478 (hadis nu:2198) mevzu.

getirdiği büyük katkısından ötürü Sâviyye adı altında özel bir kol gelişmiştir. Farklı branşlarda; tefsir, Arap dili, kelim, tasavvuf vd. yazdığı 15'ten fazla eserinin çoğu hâşiyelerdir. Her eserinde tasavvufî düşüncelerinin görülmesi mümkündür. Onun en meşhur ve aynı zamanda tasavvufî tarafını gösterdiği eser, *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Celâleyn'dir*.

Hâşiyedeki yorumların tasavvufî boyutunun araştırıldığı ve tasavvufî yorumlar içeren diğer tefsirlerdeki yorumlar ile karşılaştırıldığı bu çalışmada, Sâvî'nin İbn Arabî'nin görüşlerine, yani sûfî-felsefî yoruma yer verilmediğini tespit ettik. Sâvî'nin tasavvufî yorumları genel olarak işârî yorumlardır ve onlar arasında bir kaç hurûfî/bâtınî yorum örneğine de rastlanılmıştır. Verilen örneklerden, bu yorumların genel olarak işârî tefsirin şartlarını yerine getirdiği ve kabul edilebilir olduğu tespit edilmiştir.

Sâvî'nin hâşiyesindeki tasavvuf boyutu, onun Yüce Allah'ın sözlerinde olduğu gibi, aynı zamanda Mahallî ve Süyûtî'nin sözlerini yorumlarken, istenilen anlama ulaşmak adına kullanılan sûfî terminolojisinden anlaşılmaktadır. Hâşiyede zikredilen sûfî kavramların tasavvuf alanındaki önemli eserlerdeki terminolojiyle karşılaştırıldığında, Sâvî'nin terminolojisinin onlarla uyumlu olduğu görülmektedir.

Âyetlerin yorumlarında sûfî yorumları net bir şekilde zikretmesi ve sûfileri, evliyâyı, ârifleri, salihleri, onların düşüncelerini, uygulamalarını, şiirlerini vb. zikretmesi, tasavvufun Sâvî'nin üzerindeki etkisini açıkça göstermektedir.

Aynı zamanda Sâvî'nin hâşiyesinde onun tasavvufa olan bağlılığı da görülmektedir. Âyetleri yorumlarken sûfilerin davranışlarını açıklamak ve savunmak için her fırsatı kullanmıştır. Öteki taraftan kendisi hakkaniyetli ve mutedildir ve kimi zaman bazı sûfilerin yaptıkları âyet yorumlarını eleştirmiştir.

Sâvî'nin tefsirinde tasavvufî boyut, onun âyetleri yorumlama sırasında kullandığı hadislerden de anlaşılmaktadır. Sâvî sıkça zayıf hadisleri kullanmaktadır. Özellikle tasavvufî yorumlar söz konusu olunca zayıf hadislere başvurmuştur. Örneğin; büyük mükâfatlardan bahseden hadisler; Hz. Peygamber'in büyüklüğü ve onun Allah (cc) katındaki yeri hakkında hadisler; sûrelerin ve âyetlerin faziletleri hakkında hadisler vb.

Sonuç olarak, Sâvî'nin hâşiyesi, diğer Kur'ân yorumları yanında, çok fazla sûfî yorum içerdiği tespit edilmiştir. Eser temel bir kaynak olarak kabul edilmese de mutedil sûfî Kur'ân yorumunun ikinci derece bir kaynağı olarak kabul edilebilir.

KAYNAKÇA / REFERENCES

- Kur'ân-ı Kerîm ve Türkçe Açıklamalı Meâlî (1998). (5. Baskı). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Aclûnî, İ. (hicrî 1351). *Keşfu'l-Hafâ ve Müzîlû'l-İlbâs*. 1-2. Mektebetü'l-Kuds.
- Alî el-Halebî & Hamdî M. (1419/1999). *Mevsû'atu'l-Ehâdis ve'l-Âsâri'd-Da'ife ve'l-Mevdû'a*, (1. Baskı). Mektebetü'l-Me'ârif.
- Âlûsî, Ş. *Rûhu'l-Meânî fî Tefsîri'l-Kur'ânî'l-Azîm ve's-Seb'i'l-Mesânî*, 1-30. Dâru İhyâ'i't-Turâsi'l-Arabî.
- Bizim, A. "Tercemetü's-Şeyh Ahmed es-Sâvî", Sâvî, *Kitâbu Şerhi's-Sâvî alâ Cevhereti't-Tevhîd li's-Sâvî* içinde s. 14-22. Dâru İbn Kesîr.
- Buhârî, (hicrî 1422). *el-Câmi'u's-Sâhîh*, 1-9. Dâru Tavkî'n-Necât.
- Bûrînî B. & Nâbülsî A. *Şerhu Dîvânî İbn Fârid*. 1-2. Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Bursevî, İ. H. (hicrî 1330). *Rûhu'l-Beyân*. 1-10. Mektebetü'l-İslâmiyye.
- Cerrâhî, S. (2008). *İstîlâhât-ı Sofîyye fî Vatan-ı Asliyye Tasavvuf Terimleri*. (1. Baskı). Kırk Kandil Yayınları.
- Ceyhan, S. (2009). "Sâvî". *DİA*, 36, 201-202. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Ceyhan, S. (2009). "Sâvîyye". *DİA*, 36, 203-204. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Ebussuûd, M. *İrşâdû'l-Akli's-Selîm ilâ Mezâyâ'l-Kur'ânî'l-Kerîm*. 1-9. Dâru'l-Mushaf.
- Elbânî, N. (1421/2000a). *Silsiletü'l-Ehâdisi'z-Za'ife ve'l-Mevzû'a ve Eseru'he's-Seyyi'ü fî'l-Ümme Silsiletu'd-Da'ife ve'l-Mevdûa*. 1-14. (1. Baskı). Mektebetü'l-Meârif.
- Elbânî, N. (1421/2000b) *Za'ifu't-Terğîb ve't-Terhîb*. 1-2. (1. Baskı). Mektebetü'l-Meârif.
- Enver, F. (1993). *Mu'cemü'l-Mustalahâtî's-Sûfiyye*. (1. Baskı). Ebî Huzâm, Mektebetu Lubnan.
- Hafnî, A. (1407/1987). *Mu'cemü'l-Mustalahâtî's-Sûfiyye*. (2. Baskı). Dâru'l-Mesîre.
- Hâkim, M. (1411/1990). *el-Müstedrek ala's-Sahîhayn*. Tahkik: Mustafa Abdülkadir Atâ. Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.

- Hakîm, S. (2005). *İbnü'l-Arabî Sözlüğü*. (Ekrem Demirli, Çev.). (1. Baskı). Kabalcı Yayınları.
- İsfahânî, N. (1409/1988). *Hilyetü'l-Evliyâ*. 1-10. Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- İyâzî, M. (hicrî 1386). *el-Müfessirûn Hayâtuhum ve Menhecuhum*. 1-3. (1. Baskı). Müessesetü't-Tıbbâ'a ve'n-Neşr.
- Kâşânî, A. (1425/2004). *Letâ'ifü'l-i'lâm fî İşârâti Ehli'l-ilhâm* (1. Baskı). Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Kâtûnî S. ve Zeynuhum İ. (1435/2014) “Tercemetü'l-Müellif’ *Hâşiyetu's-Sâvî alâ Tefsîri'l-Celâleyn* içinde, 1, s. ١٠٠. (1. Baskı). Kahire: Dâru'l-Gadi'l-Cedîd.
- Kehhâle, Ö. *Mü'cemü'l-Müellifin Terâcimu Musannifi'l-Kütübi'l-Arabiyye*. 1-15. Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî.
- Kurtubî, M. (1387/1967). *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*. 1-20. (3. Baskı). Dâru'l-Kütübi'l-Arabiyye.
- Kuşeyrî, Z. (1428/2007). *Letâifü'l-İşârât*. 1-3. (2. Baskı). Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Maden, Ş. (2015). *Tefsîrde Hâşiyeler ve Şeyhzâde'nin Envârü't-Tenzîl Hâşiyesi*. İSAM yayınları.
- Müslim, (1419/1998). *el-Câmi'u-Sâhîh*. Beytû'l-Efkâr ed-Duvelî.
- Sâgânî, R. (1405/1985). *Mevdû'ât*, tahkik: Necm Abdurrahmân Halef, (2. Baskı). Dâru'l-Me'mûn li't-Turâs,.
- Sâvî, A. (1435/2014). *Hâşiyeler alâ Tefsîri'l-Celâleyn*. Tahkik: Kâtûnî ve Zeynuhum, 1-4. (1. Baskı). Dâru'l-Gadi'l-Cedîd.
- Seccâdî, S. (2007). *Tasavvuf ve İrfan Terimleri Sözlüğü*. Ensar Neşriyat.
- Sülemî, M. (1421/2001). *Tefsîru's-Sülemî Hakâiku't-Tefsîr*. 1-2. (1. Baskı). Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Taberî, M. (1388/1968). *Câmiu'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'ân*. 1-30. (3. Baskı). Matbaatu Mustafâ el-Bâbî el-Halebî.
- Tüsterî, S. (1425/2004). *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Azîm* (1. Baskı). Dâru'l-Haremi'sh-Şerîf.
- Uludağ, S. (1991). *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*. Marifet yayınları.
- Yıldız, İ. (2019). *Kur'ân İnsan ve Yanılgı-psikososyal bir okuma*. Emin yayınları.

Sâvi'nin Hâşîye Alâ Tefsîri'l-Celâleyn Adlı Eserinde Tasavvufî Boyut

Zevbî, M. (1425/2004). *Mu'cemu's-Sûfiyye* (1. Baskı). Dâru'l-Cîl.

Ziriklî, H. *el-A'lâm Kâmusu Terâcim li Eşheri'r-Ricâl ve'n-Nisâ mine'l-Arabi ve'l-Musta'rebîn ve'l-Musteğrikîn*. 1-11. (3. Baskı).